

ԹԻԻ

Ն Ո Ր
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

2

Ա. ԳԻՒԼԽԱՆԳԱՆԵԱՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՅԻՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Printed in France.

ՓԱՐԻՋ

1939

Ա. ԳԻԻԼԿԱՆԴԱՆԵԱՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՅԻՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Փ Ա Ր Ի Զ
1939

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հակառակ նորա, որ երկար դարեր մենք շփումներ ենք ունեցել եւ յանախ ենթարկել ենք մահմետական ժողովրդների լծին, թէպէտ այդ մահմետական ժողովրդները որոշ ազդեցութիւն են ունեցել մեր մտածելակերպի եւ կենցաղի վերայ, այնու ամենայնիւ նրանք երբեք չեն կարողացել փոխել հայ մարդու վերաբերմունքը դէպի հայ կիներ:

Հայ կիներ երբեք չի ստրկացել ինչպէս այդ մենք տեսնում ենք մահմետական աշխարհում, հայ օնախը միշտ մնացել է մի սրբութիւն, ուր հայ կիներ, համարեա համահաւասար իրաւունքներ է վայելել հայ մարդու հետ միասին:

Շնորհիւ այդ դրութեան, հայ կիներ, երբ պայմանները ներել են, միշտ հնարաւորութիւն է ունեցել դուրս գալ ասպարէզ եւ լծուել հայ հանրային աշխատանքների հայ մարդու հետ միասին:

Հայ մշակութային ասպարէզում հայ կիներ, մանաւանդ անցեալ դարու երկրորդ կէսերից սկսած, բերել է իր անգնահատելի մասնակցութիւնը, գրական ասպարէզում հայ կիներ ունեցաւ եւ ունի իր փայլուն ներկայացուցիչները, կրթական ասպարէզում զարմանալի մեծ է եղել նրա դերը, հայ տղամարդու

կողմին, գուցէ նրան համահաւասար կերպով, տարել է հայ մատաղ սերնդի դաստիարակութեան գործը:

Մեր ազատագրական պայքարի մէջ եւս հայ կինը ունի իր պատուաւոր տեղը:

Դեռ եւս մեր շարժումների արշայոյսին հայ կինը իր գոյութիւնը զգացնել էր տալիս: Ճիշդ է, սկզբնական շրջանում յանախ նրա մասնակցութիւնը արտայայտուում էր գրութեան ասպարէզում, որը յատուկ էր իր սեռին, սակայն աստիճանաբար նա կլանեց եւ իրական յեղափոխական գործունէութեամբ: Նա բի ու քիկումք դարձաւ հայ տղամարդուն, նրա հետ միասին պայքարեց, զոհեց եւ զոհեց, կամաւոր կերպով կրեց բոլոր տեսակի գրկանքներ, տանջանքներ եւ դառնութիւններ:

Առանց ֆաշուելու կարելի է ասել, որ եթէ հայ կնոջ մասնակցութիւնը չլինէր, շատ դէպքեր մեր հանրային կեանքի մէջ կամ չէին կատարուիլ եւ կամ անփառունակ վախճան կարող էին ունենալ:

1896 - 98 թուականներին ցարական կառավարութեան հրամանով փակեցին կովկասահայ բոլոր դպրոցները, հայ լեզուն մոռացնել տալու համար հայ մանուկին: Հայ կինը ոչ միայն իր եղբայրների հետ միասին պայքարեց այդ բռնութեան դէմ այլ եւ իր տունը դպրոց դարձրեց եւ հայ մատաղ սերնդի սրտի ու հոգու մէջ վառ պահեց հայ լեզուն, այնպէս որ, փակած մի ֆանի հարիւր դպրոցների տեղ, ստեղծուեցին տասնեակ հազար նոր դպրոցներ, որոնց դէմ անգոր էին պայքարելու կօզակները իրենց մտրակներով եւ ցարական ռստիկանութիւնը իր բազմատեսակ դաւերով...:

1903 թուականին ցարի կառավարութիւնը որոշեց գրաւել հայ եկեղեցական կալուածները, միաժամանակ դրամական նպաստներ սահմանելով հայ բարձր եռգետրականութեան:

Համակերպելու նշաններ էին երեւում եւ ահա մի քանի տասնեակ հազար հայ կանայք, գլխաւորապէս էջմիածնի գաւառից, մի մարդու նման, եկան լցեցին էջմիածնի վանքի բակը եւ պահանջեցին, որ ծերունագարդ վեհափառը զգաստանայ եւ երբեք չը զիջէ յարի կառավարութեան...: Եթէ իրենց դրամ է պէտք, իրենք պտորաստ են իրենց բոլոր զարդարանքները յանձնել կարողիկոսին...:

1905 թուականին էր, երբ մեր հարեւան քաթարները, քաջալերուած ցարական կառավարութեան դաւերով, ոտքի ելան եւ բնաջնջել էին ցանկաւում կովկասահայութիւնը:

Հայ կինը չուզեց մենակ թողնել հայ մարդուն եւ ասպարէզ ելաւ աջակցելու համար նրան:

Հայ կինը ոչ միայն խնամում, խրախուսում էր հայ մարտիկներին այլ եւ օրերով, շաբաթներով հանապարհ էր կտրում եւ գաղնի միջոցներով զէնք էր հասցնում նրանց, իրենց դիւստրութիւնը քաջաբար շարունակելու համար:

Տանկատանում ոչ մի քայլ ոչ մի աշխատանք չէր կարող կատարել հայ փեղային եւ յեղափոխական գործիչը, եթէ հայ կինը իր կեանքի գնով յանձն չառնէր անսահման գոհաբերութիւն եւ տանջանք, պաշտպանելու համար յեղափոխականների կեանքը...:

Հարիւրաւոր են եղել այդպիսիները, որոնք լուիկ մնջիկ, անվախ եւ անտրտունջ պահել, պաշտպանել յընձանել եւ անժուռ գիշերներով հսկել են, որ մի չար աչք, մի չար ոտք ներս չը քափանցէ գործիչների քագստոցները. սուրհանդակների դեր են կատարել, զէնքեր են փոխադրել եւ այդ բոլորը այնպիսի դժոխային պայմանների մէջ, երբ ամեն քայլափոխում կարող էին գոհ տալ իրենց եւ իրենց ամբողջ ընտանիքի կեանքը...:

Անշուշտ անհնար է վերականգնել բոլոր այն աշխատանքները, որոնք կատարել են հայ կանայք մեր յեղափոխական շարժումների ժամանակ: Ինչպէս հագարաւոր հայ մարդկանց աշխատանքները մնացել են անյայտ, այնպէս էլ բազմահարիւր կանայք են եղել, որոնց աշխատանքները պիտի մնան անյայտ, որովհետեւ մեր շարժումները կրել են զանգւածային բնոյթ եւ ամէն մէկը, ինչ որ հնարաւորութիւն է ունեցել, կատարել է:

Մեր այս աշխատանքի նպատակն է եղել տեսական յեղափոխական աշխատանքներ կատարող կանանց մասին եղած տեղեկութիւնները ամփոփել միատեղ, ցոյց տալու համար, թէ կանայք եւս իրենց կարեւոր բաժինն են ունեցել մեր շարժումների մէջ: Այս գործին մենք կարեւորութիւն ենք տալիս ոչ միայն պատմական այլ եւ դաստիարակչական տեսակէտից: Նոր սերնդի համար ոգեւորութեան աղբիւր եւ աշխատանքի ուղեցոյց պիտի լինի ինչ որ կատարել են մեր մայրերն ու բոյրերը...

Երկար փնտռումներ ենք կատարել, ցանկանալով բոլոր կարեւոր աշխատողների մասին մի երկու խօսք տեսլ, սակայն հաւանօրէն մնացել են շատերը անյայտորովհետեւ յեղափոխական գործում, շնորհիւ խիստ զաղտնապահութեան, շատերի դէմքը, կեանքը եւ անունը անյայտ է մնացել: Յոյս ունենք, որ այս աշխատանքը խօսքան կարող է հանդիսանալ եւ դեռ եւս կենդանի մնացած ընկերները կը վերյիշեն եւ երեսն կը բերեն այդպիսիներին:

Ներկայ աշխատանքը նպատակաշարմար ենք համարել հասցնել մինչեւ ընդհանուր պատերազմ: Ընդհանուր պատերազմի ինչպէս եւ տարագրութեան ժամանակ տեղի ունեցած դէպքերը մեր այս նիւթից դուրս բողե-

ցինք. գուցէ յաջողի մեզ մի առանձին հատոր նւիրել ապագայում :

Ներկայ աշխատանքը կազմելու ժամանակ մենք օգտւել ենք Հ. Յ. Գ. Կենտ. արշիւի որոշ նիւթերից, *Հայրենիք* ամսագրում լոյս տեսած մեր ուսումնասիրութիւններից, Ռուբէնի եւ Ռուբէն Խան-Ազատեւնի յուշերից, *Յուսարթ*ում լոյս տեսած Սամսնի յուշերից : Բացի այդ նպաստել են մեր այս գործին իրենց տեղեկութիւններով Տիկիներ Ռուբինա Օհանջանեան եւ Գարդինէ Ազաբաբեան, ինչպէս նաեւ Պ. Պ. Լեւոն Գեւորեանը, Ռ. Բէրբէրեանը, Եր. Յարութիւնեանը, Մ. Բարխեանը, Մ. Մուրադեանը, Վահան Փափագեանը, որոնց յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնները :

Զանազան պատմաւանկերով նպատակաշարմար համարեցինք այս նիւթը բաժանել երկու մասի. անցեալ դարու ուրսումնական քաղաքների ինչպէս եւ Գաշնակցութեան սկզբնական շրջանի գործչուհիներին ափսոսանքներով առաջին մասի մէջ, իսկ երկրորդ մասի նիւթը պէտք է լինի վասպուրականի, Տարօնի, Տրապիզոնի, Կ. Պոլսոյ ինչպէս եւ Անդրկովկասի շրջաններում աշխատող յեղափոխական կանանց մասին :

Դժբախտաբար հակառակ մեր ջանքերին մեզ չը յաջողեց ձեռք բերել բոլորի նկարները, ստիպւած բաւականացանք եղածներով :

Ա. ԳԻՒԼԽԱՆԳԱՆԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓԱԽԱԿԱՆ ԿԻՆԸ
ԹԱՄԱՐԱ ԱԴԱՄԵԱՆ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Անցեալ դարու եօթանասնական թւականներին Ռուսաստանում տեղի ունեցած յեղափոխական շարժումներէ ալիքները հասել էին եւ Անդրկովկասի մայրաքաղաք թիֆլիսը :

Նարոդնայա վօլիա (Ժողովրդական կամք) կոչւած ռուսական յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ այդ ժամանակները գտնուում էր իր վերելքի շրջանի մէջ եւ տիրաբար ու միահեծան կերպով իշխում էր գրեթէ ամբողջ ռուսական երիտասարդ մտաւորականների մտքի վերայ, աչքաթող չէր արել եւ Անդրկովկասի շրջանը. այստեղ եւս յաճախ հանդիպում էին ռուս յեղափոխական գործիչները՝ իրենց խօսքով եւ զաղտնի գրականութեամբ վարակելու համար Անդրկովկասի զգայուն երիտասարդ մտաւորականութեան :

Եօթանասնական թւականների վերջերին եւ ութսունական թւականների սկիզբները Անդրկովկասի բազմացեղ եւ բազմալեզու ժողովրդներից միայն հայերն ու վրացիներն էին, որ միջնակարգ եւ բարձրագոյն կրթութեամբ ռուսական թւով երիտասարդներ ունէին, որոնցից շատերը մեծ հետաքրքրութեամբ եւ ոգեւորութեամբ դաղտնի ժողովներում կլանում էին Ռուսաստանի մայրաքաղաքից ստացւած հակապետական գրակա-

նութիւնը ևւ յեղափոխական գործիչներէ ամէն մի խօսքը :

Այս բոլոր երիտասարդները ըստ վկայութեան Քր. Միքայէլեանի *) զբաւուած էին միջազգային սոցիալիզմի խտելով, դրանց համար անջատ ազգային քաղաքական բնոյթ կրող հարցեր գոյութիւն չունէին : Թուար, վրացին, հայը հոգիով միացած էին մի աշխարհաքաղաքական պաղատարով, ընդունում էին մի նպատակ ևւ կուի մի միջոց ուստական ցարիզմը ոչնչացնելու համար . որովհետեւ բոլոր ժողովրդներէ թշուառութեան աղբիւրը համարում էին ցարական կարգերի գոյութիւնը :

1880 թւականին Թիֆլիսի մէջ այնքան էին բազմացել այդ յեղափոխական գաղտնի խմբակները, որ «Ժողովրդական կամք» կուսակցութեան ղեկավարներից մէկը, Պետերբուրգի ներկայացուցիչ Գորոզեւը, անհրաժեշտ համարեց Թիֆլիսի մէջ կազմել մի ղեկավար մարմին վեց հոգուց բաղկացած, որոնցից երեքը հայեր էին ևւ երեքը վրացի : Հայերից մէկը օրիորդ Թամարա Աղամեանն էր, որ այդ ժամանակ ուստական Օրիորդական Գիմնազիայի (Լեցէ) վերջին դասարանի աշակերտուհի էր, հետեւապէս հաղել 18-19 տարեկան լինէր :

Թամարային ժամանակակից Տիգրան Փիրումեանը *) թէեւ մեծ ժլատութեամբ է խօսում Թամարայի մասին, այնուամենայնիւ նրա տւած հակիրճ տեղեկութիւններից պարզում են Թամարայի բնատրութեան խոշոր գծերը . նա վերին աստիճանի կենսուրախ, շատ

*) Քր. Միքայէլեանի՝ «Բեկորներ իմ յուշերից», Հայրենիք ամսագիր, օգոստոս, 1924 թ. :

*) Տես Տիգրան Փիրումեանի, «Չորս տարի վաճառում» յօդուածը Թիֆլիսի Հորիզոն, 1916 թ. :

Համակրելի, համարձակ, վճռական բնաւորութիւն ունէր, ուժեղ նախաձեռնութեամբ եւ վարակիչ ետանդով մի աղջիկ էր :

Թիֆլիսի այդ նորակազմ յեղափոխական մարմինը ոչ միայն պիտի զեկալարէր գոյութիւն ունեցող գաղտնի խմբակները եւ աւելացնէր նրանց թիւը, այլ եւ կապ պիտի պահպանէր Պետերբուրգի եւ Մոսկովայի յեղափոխական կոմիտէի հետ, որ այն ժամանակները չափազանց դժուարին գործ էր համարուած : Պէտք է ստանար գաղտնի պրականութիւն եւ ցրէր այդ բոլորը՝ խմբակների եւ համակիր անձնաւորութիւններն մէջ իսկ անհրաժեշտ պարագաներում պէտք է թաղցնէր յեղափոխական գործիչներին, որոնց ցարական լրտեսները սրական շնորհի նման փնտրում էին անդադար :

Այս մարմնի գործը աւելի եւս դժուարացաւ մանաւանդ 1881 թւականի մարտ ամսից յետոյ, երբ յեղափոխականներն ուսմբով ընկաւ Ալէքսանդր Բ. կայսրը եւ նորան փոխարինեց Ալէքսանդր Գ., որի արքանեակները մեծ դատանութեամբ սկսեցին հալածել ոչ միայն իրական յեղափոխականներին, այլ եւ խեղդել ամէն մի ազատ խօսք, մտքի ամենափոքրիկ թռիչք :

Ահա այդպիսի մի ժամանակ էր, երբ Թամարան մեծ անձնագոհութեամբ եւ նւիրումով տարաւ իր յերազ գրած բոլոր պարտականութիւնները, գոհ ձգելով եւ հիացմունք պատճառելով բոլոր իր ընկերներին եւ գաղափարակիցներին :

*
**

* Նոյն այդ ժամանակները Թիֆլիսում բացառապէս հայերի շրջանում տեղի էին ունենում բոլորովին այլ բնոյթ կրող մտքերի խմորումներ եւ շարժումներ :

1877-78 թւականների ուռն-տաճկական պատերազմի հետեւանք եղող Ս. Ստեփանոյի 16րդ եւ Բեռլինի

դաշնագրերի 61րդ յօդուածները խորունկ ազդեցութիւն էին թողել հայ հասարակութեան վերայ: Նոր յոյսերի եւ նոր ակնկալութիւնների անսպաս ազդիւր էին հանդիսանում այդ յօդուածները. հայ հրապարակախօսութիւնը սկսել էր շարժուել նոր թափով, Րաֆֆին, Գամառ Քաթիպան իրենց գրչով գերել էին հայ երիտասարդութեան միտքը, վերագարթել էր հայութիւնը եւ մեծ ոգևորութեամբ հաւատում էր իր հայրենիքի ազատութեան: Հրապարակ էին եկել երիտասարդ գաղափարակաւ նոր ուժեր, որոնք փորձում էին անցնել Տաճկահայաստան նւիրելու համար հայ ժողովրդի ազատութեան դործին...

Բնական է, որ այդպիսի մի շարժում, որ գրաւել էր սկսել հայութեան միտքը եւ օրէցօր աւելի եւ աւելի ուժեղանում էր, պէտք է ազդէր արդէն գոյութիւն ունեցող յեղափոխական խմբակների, մանաւանդ նրանց հայ անդամների վերայ, որքան էլ նրանք գրաւուած լինէին միջազգային սոցիալիզմի իդեալներով եւ որքան էլ նրանք չը կամենային գրաւել անջատ ազգային բաղաբական խնդիրներով:

Այդպէս էլ եղաւ:

Քրիստափոր Միրայէլեանը, որ դեռ եւս Թիֆլիսի ուսուցչական ճեմարանի աշակերտ եղած ժամանակ ուսանական յեղափոխական խմբակների մէջ աշխատողներից էր, ութսունական թուականների սկիզբները ուսուցչական պաշտօնով անցել էր դաւառ: Գաւառում շփուելով հայ ժողովրդի հետ եկել էր այն տխուր եղրակացութեան, որ դաւառներում ապրող եւ իրապէս կեղեքող հայութիւնը միանգամայն աչքաթող է արւած եւ օր ըստ օրէ ծանրանում է դաւառի հայութեան ինչպէս եւ միւս ժողովրդների միճակը, հետեւապէս Թիֆ-

լիսում գոյութիւն ունեցող յեղափոխական ղեկավար մարմինը չը պէտք է կլանւի միայն միջազգային սոցիալիզմի գաղափարներով այլ պարտական է գրադելու նաև տեղական այժմէականութիւն ունեցող խնդիրներով: Այդ ուղղութեամբ Քրիստափորը առիթ է ունենում խօսելու Թիֆլիզի ղեկավար ընկերներէ հետ:

Նոյն այդ ժամանակները Թիֆլիզում էր գտնուում Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը *) , որը համակրելով հանդերձ Թիֆլիզի յեղափոխական խմբակի ղեկավար անդամների գաղափարներին, այնուամենայնիւ նրանց ուշադրութիւնն է հրաւիրում հայութեան մէջ գոյութիւն ունեցող նոր շարժումների վերայ, եւ առաջարկում է փոխել իրենց գործելակերպը: Այսպիսով մի կողմից հայութեան մէջ ծայր տւած շարժումները, միւս կողմից Քրիստափոր Միքայէլեանի նամանաւնդ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի միջամտութիւնները ստիպում են հայ ղեկավարներին վերադնահատութեան ենթարկելու իրենց քաղաքական վարքագիծը: Թէև սկզբի շրջանում թէ՛ հայերը եւ թէ՛ վրացիները աննպատակալարմար էին գտնում իրենց ունեցած խառն խմբերը վերածելու անջատ անջատ ազգային խմբակցութիւնների, սակայն 1882 թ.ին այնքան է հասունանում այդ միտքը, որ թէ՛ հայերը եւ թէ՛ վրացիները անհրաժեշտ են համարում հատարել այդ անջատումը: Այդ որոշումից յետոյ բաժանում են Թիֆլիզի յեղափոխական խմբակները երկու

*) Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը Էջմիածնի ձեմարանի սաներից էր. բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել էր արտասահմանում. հետագային կուսակրօն դարձաւ եւ երկար տարիներ գրադել է Էջմիածնում հայ մատենագրութեան ուսումնասիրութեամբ. յայտնի էր «Միաբան» ամսուսով:

ազգային անջատ մասերի, բաժանում են եւ ղեկավար մարմնի անդամները: Այսպիսով առաջին անգամ լինելով 1882 թւին Թիֆլիզում կազմում է առաջին հայկական յեղափոխական մարմինը, որի մէջ է լինում եւ Թամարա Աղամեանը: Այդ մարմինը որոշում է «ամբողջովին ներել հայ ժողովրդի անպաշտպան շահերին», ինչպէս դրում է այդ մասին մարմնի անդամներից մէկը Քրիստափոր Միքայէլեանին:

Այդ ղեկավար մարմինը, հրաւիրելով նոր ուժեր, ներում է ամբողջապէս հայ երիտասարդութեան յեղափոխական դաստիարակման գործին:

Այժմ խմբակների մէջ պարսպմունքները ընթանում են ոչ թէ առաջուայ նման ոուսերէն լեզուով, այլ հայերէն: Հայ գրականութիւն, հայոց պատմութիւն, տաճկահայ դատ եւ առհասարակ հայ կեանքին վերաբերեալ խնդիրներն էին, որ արծարծւել սկսեցին նորակազմ խմբակների մէջ: Միաժամանակ անհրաժեշտ է համարում բացի մտաւորականներից իջնել աւելի հասարակ դասի, մանաւանդ տաճկահայ երիտասարդ աշխատւորների մէջ, որոնց թիւը այդ ժամանակները բաւական խոշոր էր Թիֆլիզում,

Թիֆլիզի հեռու թաղերից մէկում Թամարայի ծրնողները ունէին Դ-Տ սենեակից բաղկացած մի ընդարձակ տուն իր պարտեզով, որը տրամադրուել էր ձրիապէս մշեցի բանուորներին: Այդ տունը աստիճանաբար դարձաւ մի տեսակ կեդրոնատեղի բոլոր տարազիր տաճկահայերի համար, ուր համախմբուում էին թէ հին եւ թէ նոր Երկրէն եկած տաճկահայ երիտասարդները:

Յեղափոխական գործիչները կանոնաւորապէս յաճախում էին այդ տունը եւ այդ տեղ համախմբուած բանուորներին տարրական գիտելիքներ տալուց դատ, դաստիարակում էին յեղափոխական ոգիով:

Այս խմբակներին անդամակցել են իրենց հերոսական գործերով յայտնի Աբարօն, Մարգար Վարժապետը, Վայդենեսցի, քաւոր Պետրոսը եւ ուրիշներ :

Նորակազմ խմբերին բաւարարելու համար ղեկավար մարմինը հրապարակ էր հանում զանազան խմորատիպ թուղթիկներ, նուիրուած բացառապէս հայ դատին : Չը բաւականանալով դրանով՝ մարմինը հրատարակել սկսեց դարձեալ խմորատիպ «Մունետիկ» անունով մի թերթ, որին մասնակցում էր եւ Ա. Շիրվանզադէն իբրեւ լաւ հայերէն իմացող, որ այդ ժամանակ արդէն հայ մամուլի մէջ երեւան էր եկել եւ, իբր սկսնակ զրապէս, որոշ անուն ունէր :

Այս մարմնի անդամների առջեւ դրուած էր եւ մի նոր խնդիր. սրանք արդէն գիտակցում էին, որ տաճկահայութեան ազատագրումը կարող է կատարուել միայն զէնքի ուժով, որ բոլոր գաղափարական խմբակների անդամները ինչպէս եւ ղեկավարները առանց բացառութեան պէտքէ անցնէին երկիր, մասնակից լինելու համար ապագայ յեղափոխական շարժումներին, հետեւապէս ամէնքն էլ սարտական էին լաւ գիտնալարժ լինելու : Այդ էր պատճառը որ խմբական պարտումների հետ զուգընթացաբար խմբերի անդամներին սովորեցնում էին եւ գիտնալարժութիւն :

Ոմբերը, չը բաւականանալով բնակարանների մէջ կատարուած գիտնալարժութեամբ, աօն օրերին զուրս էին գալիս Թիֆլիզ քաղաքից զուրս եւ, զզուշաւոր լեւրդով համախմբուելով Մթաճմինդաւ կոչուած սարի մօտերքը, հետու հետաքրքիր աչքերից եւ ոտտիկանութիւնից, զրազուում էին գիտնալարժութեամբ :

Թամարան թէեւ սրտականում էր քնքուշ սեռին, սակայն լաւ գիտակցելով իր ապագայ գործունէութեան համար գիտնալարժութեան անհրաժեշտութիւնը, ո՛չ

միայն քաջարար մասնակցում էր խմբական այդ ձևի արչաւանքներին, այլ եւ առաջնակարգ զինավարժներն մէկն էր դարձել:

Այս մարմնի ջանքերով էր, որ 1883 թւին Տաճկահայաստան անցան Ալեքսանդր Պետրոսեանը (Սանդալ), Տիգրան Փիրումեանը, Հայկ Մելիք-Դազայեանը եւ Արսէն Թոխմախեանը:

1883 թւի աշնանը ղեկավար մարմնի համարեա բոլոր անդամները, որոնք կամ նոր էին աւարտել միջնակարգ դպրոցը եւ կամ համալսարանական ուսանող էին, որոշում են անցնել Մոսկվա՝ իրենց ուսումը շարունակելու համար Մոսկուայի համալսարանում: Թամարան եւս, որ աւարտել էր արդէն Գիմնազիան (լիցէյը), անբուարար գտնելով յեղափոխական գործչի համար իր ստացած կրթութիւնը, որոշում է անցնել Մոսկուա եւ աշնանդէ համալսարանը աւարտելուց յետոյ՝ ամբողջապէս նւիրել իր սիրած յեղափոխական գործին:

Աւելորդ է ասել, որ թէ այն ժամանակները մեծ դժարութիւններ կային կանանց համալսարան մտնելու համար, ուս կառավարութիւնը ոչ միայն չէր քաջաբերում կանանց այդ շարժումը այլ եւ որոշ խոչընդոտներ էր յարուցանում, բացի այդ Հայ իրականութեան մէջ միանգամայն անսովոր երեւոյթ էր, որ աղջիկը բաժանէր իր Հայրենական տնից եւ երթար ապրելու հեռու քաղաքներում կրթութեան համար:

Այնուամենայնիւ Թամարան կարողանում է այդ բոլոր դժարութիւնները եւ նախապաշարումները յաղթել, եւ 1883 թւի աշնանը գնում է Մոսկուա, ուր եւ մտնում է համալսարան:

Մօտաւորապէս այն ժամանակները, երբ Թիֆլիզում տեղի ունեցաւ Հայկական յեղափոխական մարմնի կազմակերպութիւնը, նոյն այդ ժամանակները Մոսկուայի

Համայնարանական հայ ուսանողական շրջանում սկսել էր մի անսովոր եռուլնու։ Կովկասի զանազան քաղաքներից այնտեղ հաւաքւած հայ ուսանողները ոչ միայն նւիրւած էին գիտութեան, այլ եւ պարտականութիւն էին համարում դրադուելու ամբողջ հայութիւնը յուզող քաղաքական խնդիրներով։

Հակառակ Բեռլինի ՅԱԳ յօդւածին դոյութեան, Տաճկահայաստանում ոչ մի բարենորոգութիւն տեղի չէր ունենում, ընդհակառակը օրէցօր աւելանում էին բռնութիւնները, թալանը եւ բարբարոսութիւնները, իսկ եւրոպական բոլոր այն պետութիւնները որ ստորագրել էին այդ յօդւածը միանգամայն անտարբեր կեցւածք ունէին եւ լռելեան կարծես քաջալերում էին տաճիկ կռուութեան այդ տմարդի վարմունքը, իսկ հայ մտաւոր տարրը՝ պահպանողական թէ ազատամիտ, միակ միջոցը համարում էր յեղափոխութիւնը եւ դիմեալ ապստամբութիւնը...

Ահա այդ ազդեցութեան տակ էր, որ Մոսկւայի գաղափարական հայ ուսանողութիւնը որոշում է կազմել «Հայրենասէրների Միութիւն» անունով մի բնկերութիւն, որը յատուկ պրոպագանդիստների միջոցով Ռուսաստանի, Անդրկովկասի եւ Տաճկահայաստանի երիտասարդ հայերին պիտի կազմակերպէր եւ պէտք է ունենար իր գաղտնի թերթը։

Եւ իբրօք 1882 թւին սկսում է հրատարակել առաստիճան հայ յեղափոխական թերթը «Ազատութեան Աւետարներ» անունով։

Ահա այս գաղափարական ուսանողական խմբակին սկսեց անդամակցել թամարան իր Մոսկւա գալուց անմիջապէս յետոյ եւ մասնակցեց նրանց բոլոր աշխատանքներին մի շարք տարիներ, աստիճանաբար կեդրոնական տեղ զբաւելով խմբակի մէջ։

Մոսկվայի համալսարանի ուսանողներէց Ս. Տէր
Գրիգորեանը, որ թէ՛ Թիֆլիզի եւ թէ՛ Մոսկվայի մէջ
աշխատակցել էր Թամարային, պատմում էր, թէ ի-
րենց շրջանակի բոլոր ուսանողները մի առանձին պաշ-
տամունք ունէին դէպի Թամարան եւ ամենամեծ սըր-
բուլեամբ ու անձնազոհութեամբ պատրաստ էին կա-
տարելու նորա բոլոր հրահանգները:

Մոսկվայի Պետրովսկո-Ռազումովսկի դիւղատըն-
տեսական ճեմարանի ուսանող էր այդ ժամանակ Դա-
ւիթ Ներսիսեանը, որ աչքի բնկնող անձնաւորութիւն
էր եւ իր ժամանակակիցների վկայութեամբ երկաթէ
սրամարանութիւն եւ արտակարգ կարողութիւններ
ունէր, սրա հետ միասին վերին աստիճանի խոհուն,
մտաւորապէս շատ պատրաստուած, եռանդուն եւ մա-
քուր երկտասարդ էր: Դաւիթ Ներսիսեանն էր, որ
իրբեւ պրոպագանդիստ «Հայրենասէրների Միութեան»
թուղթիկներ ցրեց Անդրկովկասի բոլոր հայաշատ քա-
ղաքներում, յեղափոխական խմբեր կազմակերպեց եւ
դրանց բոլորին կապեց Մոսկվայի հետ:

Դաւիթը եւ Թամարան միմիանց լաւ ճանաչում
էին դեռ եւս Թիֆլիզից, ուր 1883 թ. եկել էր Դաւիթը
յատկապէս յեղափոխական աշխատանքներ կատարե-
լու համար, թողնելով իր համալսարանական պա-
րագմունքները:

Մոսկվայում նրանց յարաբերութիւնները աւելի
մտերիմ դարձան: Սիրահարուցին եւ ամուսնացան:

Դժբախտարար այդ ամուսնութիւնը երջանիկ
վախճան չունեցաւ: Ծուռով պարզեց որ թոքախտի
մանրէները բուն են դրել Դաւիթի կրծքի մէջ, եւ այդ
եռանդուն անձնաւորութիւնը բժիշկների խորհրդով
պիտի թողնէր դաժան հիւսիսը:

Եղաւ էջմիածնի ճեմարանում ուսուցիչ, յուսա-

լով որ Արարատեան դաշտի տաք կլիման կ'ոչնչացնի մանրէներին, բայց ի դուր, թոքախտը իր աւերումներն էր գործում:

Դաւիթը ստիպւած կտրոււմ է քաղաքական հասարակական կեանքից եւ անցնում է իր հայրենական օճախը, որ դառնում էր Բաղւի նահանգի Գէօքչայի գաւառի գիւղերից մէկում: Թամարան որ մեծ անձնադրճութեամբ խնամում էր իր ամուսնուն, յոյս ունէր, որ գիւղական խաղաղ մթնոլորտում ապրելով պիտի կարողանայ փրկել նորա կեանքը, բայց ի դուր, 1888 թւականին մեռնում է Դաւիթը:

Թամարան, որ այնքան անձնւիրութեամբ խնամում էր իր ամուսնուն, վարակւում է թոքախտով ինքը եւս եւ յաջորդ 1889 թւականին մեռնում է, իր սիրելի ամուսնու մահից ուղիղ մի տարի յետոյ:

Ահա այսպիսի ախուր վախճան է ունենում յեղափոխական առաջին հայունհին:

Թամարայի կրտսեր քոյրն էր տիկին Ժէնիա Քալանթարեանը, որ մեր արժէքաւոր ընկերներից էր, որի մասին մենք առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Թամարայի երրորդ քոյրն էր հայ տաղանդաւոր դերասանուհի Ս. Աղամեանը, որ մեռաւ 1914 թ.:

*

**

1917 թւականն էր, Բաղւի հերոսամարտի շրջանը, երբ քաղաքը պաշարել էին տաճկական զօրամասերը:

Ռոստոմը, ըստ իր սովորութեան, խորհում էր դանազան ելեքտրական միջոցների մասին եւ վնասում էր մասնագէտ ելեքտրագէտներ: Մի օր Հայոց Աղղային խորհրդի շէնքը նա բերեց մի երիտասարդ ելեքտրագէտ, որ նոր էր վերադարձել Բելճիքայից: Իրեն յատուկ խնամքով եւ գուրգուրանքով Ռոստոմը վերաբերւում էր այդ երիտասարդ ինժիներին, որ վերին

աստիճանի համեստ եւ համակրելի անձնաւորութիւն էր :

Այդ պարոնը թամարայի եւ Դաւիթի որդի Լեւոն Ներսիսեանն էր , որ մանուկ օրերից որք մնալով , խնամ-
ւել եւ դաստիարակւել էր թամարայի քոյրերի ջան-
քերով . . . :

ՆԱՏԱԼԻԱ ԱՄԻՐԻԱՆԵԱՆ-ՄՈՒՐԱԴԻԱՆԵԱՆ

Օրիորդ Նատալիա Ամիրխանեանը ծնւել էր 1863 թւականին Երեւանում , սակայն կրթութիւնն էր ստա-
ցել Թիֆլիզի ուստական օրիորդական դիմնադիա-
յում (լիցէյում) որովհետեւ ծնողները իրենց դոր-
ձերի պատճառով Երեւանից տեղափոխւել էին Թիֆլիզ :
Նատալիան , ինչպէս իր ժամանակակից երիտասարդ-
ներից շատերը , շատ վաղ սկսեց հետաքրքրւել Թիֆլի-
զում գոյութիւն ունեցող «Ժողովրդական կամք» կոչ-
ուած ուստական յեղափոխական կուսակցութեան դոր-
ձերով եւ յաճախում էր նրանց զաղտնի ժողովներին ,
սակայն 1882 թւականին երբ տեղի ունեցաւ այդ զաղտ-
նի խմբակների ազդայնացումը եւ հայերը , զատ յեղա-
փոխական խմբեր կազմեցին Նատալիան եւս Օրիորդ
Թամարա Աղամեանի ինչպէս եւ Օր . Քաթանեանի հետ
մտաւ հայկական խմբակի մէջ եւ աստիճանաբար ամ-
բողջապէս կլանեց հայկական կեանքով եւ հայկական
յեղափոխական շարժումներով : Նա իր մասնակցու-
թիւնը բերել է այն ժամանակւայ բոլոր զաղտնի ձեռ-
նարկներին , որոնք տեղի էին ունենում Թիֆլիզում .
եւ երբ 1890 թւականին կազմակերպւեց Հ . Յ . Դաշ-

նակցութիւնը, նատալիան առաջին օրիորդներէից էր, որ ոչ միայն մտաւ Դաշնակցութեան մէջ այլ եւ ամէն կերպ նպաստեց նրա զարգանալուն եւ ուժեղանալուն:

Այդ ժամանակներն էր ահա, որ նատալիան իր կեանքը կապեց բժիշկ Մուրադխանեանի հետ... Երկտասարդ զոյգերը ժողովրդին աւելի օգտակար լինելու համար, որոշում են թողնել թիֆլիզի քաղաքային կեանքը եւ անցնել դաւառ, հաստատուելով վերջնականապէս Ղարաքիլիսայում:

Այսպիսով Նատալիան, զրկւելով լուսաւոր կենտրոնից, գտնում է գաւառական գործիչ: Սակայն ապրելով մի այդպիսի խուլ և յետամնաց վայրում, քնչպիսին Ղարաքիլիսան էր, նա երբէք իրեն մենակ կամ դժբախտ չզգաց, որովհետև կարողացաւ իր հետ կապել Ղարաքիլիսայի և շրջակայքի զգալուն հայ տարրերին և մղել նրանց գաղափարական աշխատանքները:

Նատալիան բոլոր ժամանակ անփոփոխ կերպով մնաց Հ. Յ. Դ. Ղարաքիլիսայի կոմիտէի անդամ, ստեղծեց և կազմակերպեց կանանց խմբեր և այդ բոլորը կապեց այն ժամանակւայ կարմիր Պաշերի հետ: Նատալիայի տունը եղաւ միշտ կենտրոն Ղարաքիլիսա ապաստանող կամ այնտեղից անցնող յեղափոխական և առհասարակ գաղափարական գործիչները համար... Այսպէս շարունակեց նորա կեանքի ընթացքը մինչև Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատումը և անկումը, մինչև բոլշևիկները խուժումը Ղարաքիլիսա:

Հայ բոլշևիկները, որ հանդուրժել չէին կարող ոչ մի հեղինակութիւն, դժգոհութեամբ տեսան, որ Նատալիա Մուրադխանեանը Ղարաքիլիսայի մէջ գետ ևս վայելում է որոշ ժողովրդականութիւն... Այդ հանգամանքը բաւական էր, որ բոլշևիկները անմիջապէս բանտ նետէին Նատալիային, մի յարմար առիքով հաշիւը մաքրելու համար...

Ապօրինի կերպով Հայաստանի տէր գառնալուց յետոյ հայ բոլշևիկները մի հրէշային սրտում էին տւել — ոչնչացնել անխնայ կերպով Հայաստանի բոլոր աչքի ընկնող դաշնակցականներին...

Եւ 1921 թւից սկսած Հայաստանի բոլոր բանտերում կացնահար և զնդակահար ընկան բազմաթիւ

դաշնակցական գործիչներ . . . Որքան այդ դավանային սպանդը շարունակուած էր , այնքան տւելի էին կտտադուած հայ բոլշեւիկները . . .

Ղարաքիլիսա աւանի բոլշեւիկեան Ռեւկոմը (յեղափոխական կոմիտէն) նւս ետանդուն կերպով գործի էր լծւել . . .

Ղարաքիլիսայի փոքրիկ բանտը եւս լցւել էին Ղարաքիլիսայից եւ շրջակայ գիւղերից բերւած դաշնակցականներով . . .

Ղարաքիլիսայի բանտարկեալները տեղեկութիւններ ունէին այն սոսկալի ջարդերի մասին , որոնց զոհ էին զընացել կամ զնուած էին Դաշնակցականները Հայաստանի միւս բանտերի մէջ , գիտէին նոյնպէս թէ ինչպէս երիտասարդ դաշնակցական Արծաիկ Արտվեանը փողոցի մէջ էր զնդակահարւել , բանտը զնալ չկամենալուն համար . . .

Բանտի ճանապարհին նա կանդ առնելով կանչել էր իր գահիճների վերայ . — Է՛յ , սրիկայ բոլշեւիկներ , ես գիտեմ , որ դուք բանտի մէջ պիտի ինձ չարչարէք եւ յետոյ մեռցնէք , ես համոզւած դաշնակցական եմ եւ պիտի մնամ , զարկեցէք ինձ շնե՛ր . . . Եւ կանդնելով փողոցի պատի տակ անխօսով կերպով , առանց աչքերն իսկ թարթելու ընդունել էր մահը . . .

Այս բոլոր լուրերը Ղարաքիլիսայի բանտարկեալների վերայ թէ ոգեւորիչ եւ թէ վհատեցուցիչ տպււորութիւն էին թողնում , սակայն բոլորն էլ խորապէս համոզւած էին , որ մօտալուտ է իրենց վախճանը . . .

Համարեա վաթսուն տարիքին հասած Նատալիան որ բանտարկեալների մէջ հաւանօրէն ամենից աւագն էր , եւ միակ կինը , ոչ միայն իր կորովը չէր կորցրել այլ եւ պահուած էր իրեն բանտի մէջ ամենաարժանաւոր կերպով , սիրտ տալով բոլոր յուսալքւածներին , քաջութիւն

ներչնչելով թոյլերին . . . Եւ երբ 1921 թ. փետրւարի 16ին դա՛հիճները մասն բանտարկեալների խուցը եւ սկսեցին խողխողել բանտարկեալներին, դա՛նակցական ուսանող Գ. Կիրակոսեանը եւ Նատալիա Մուրադխանեանը՝ երիտասարդ եւ չին սերնդի երկու ներկայացուցիչները ընկան միասին միեւնոյն դա՛հիճի գնդակներից մեծ ստանասրտութեամբ եւ դա՛նակցականի վայել կեցւածքով . . .

Նառալիան առաջին յեղափոխական կիճն էր, որ գոն գնաց հայ բոլշեւիկների նաղկալի ոնրին . . .

ՄԱՐԻՄ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ-ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆ (ՄԱՐՕ)

Օրիորդ Մարօն Թիֆլիզցի էր, դաւակն էր Թիֆլիզի հարուստ վաճառական Յովհաննէս Վարդանեանի եւ մօտաւորապէս ժամանակակից էր Օր. Թումարա Աղամեանին . սակայն մեծացել եւ հասակ էր նետել միանգամայն տարբեր միջավայրում :

Մինչդեռ Թումարան կարողացել էր թօթափել իրենից ուսական ազդեցութիւնը եւ ամբողջապէս կլանւել էր հայկական կեանքով, Մարօն, ընդհակառակը, խորապէս ենթակայ էր ուսական ազդեցութեան եւ մնաց այդպէս մինչեւ Թիֆլիզից հեռանալը :

1884 թւականին էր, երբ Մարօն աւարտելով Թիֆլիզի կանանց գիմնազիան (լիցէյը) իր եղբօր հետ անցաւ Պետերբուրգ իր կրթութիւնը շարունակելու համար ուսական համալսարանում :

Առիթ ունեցանք արդէն խօսելու, որ այն ժամանակները ցարական կառավարութիւնը ոչ միայն չէր քաջալերում կանանց բարձրագոյն կրթութիւն ստանալը այլ եւ որոշ խոչընդոտներ էր յարուցանում : Պէտք է ննթաղրել, որ այդ պատճառով Մարօն անկարող լինելով

Ճնալու ուսական մայրաքաղաքում, բաժանում է իր եղբորից, անցնում է Փարիզ եւ մտնում է Փարիզի համալսարանը :

Թէպէտ Ռ. Խան-Աղաար, որ ծանօթ էր Մարօի հետ 1886 թւականից սկսած, Մարօի Փարիզում ուսանելու գրգռապատճառը բացատրում է նորանով, որ Մարօն իբր թէ Պետերբուրգի մէջ մասնակից է եղել Ռուս յեղափոխականների աշխատաքներին, եւ կասկածելով, որոշել է հեռանալ Պետերբուրգից, ուսւ ստիկանութեան ձեռքը չընկնելու համար : (*)

(*) Տես «Հայրենիք» ամսագիր 1927 թ. № 8 Ռ. Խան-Աղաարի Յուշերը :

Թէ Մարօն եւ թէ իր եղբայրը ընտրել էին բժշկական ճիւղը, դուցէ ապաւայում միասին աշխատակցելու համար, սակայն միանդամայն տարբեր ուղղութեամբ ընթացաւ դրանց կեանքը:

Երիտասարդ Վարդանեանը, վաղուն կերպով աւարտելով ուսական բժշկական համալսարանը, ամբողջապէս անձնատուր եղաւ գիտութեան: Եւ հակառակ նորա, որ ցարական կառավարութիւնը խիստ կերպով հարածում էր ոչ ուս տարրերին, մանաւանդ հայերին, եւ թոյլ չէր տալիս, որ մինչեւ իսկ գիտական ասպարէզում ոչ ուսաները յառաջադիմեն, այնուամենայնիւ երիտասարդ Վարդանեանը, հաւանօրէն իր արտակարգ կարողութիւնների շնորհիւ, կարողանում է յաղթահարել բոլոր անսակի խոչընդոտները եւ վերջիվերջոյ դառնում է Պետերբուրգի բժշկական համալսարանի կարելոք պրոֆեսորներից մէկը: Այդ ասպարէզում նա մնաց մինչեւ վերջը, բարեխիղճ գիտնականի պէս կատարելով իր բարձր պաշտօնը: Մարօն ընդհակառակը շատ շուտով ձգեց բժշկական ուսումը եւ նւիրեց ամբողջապէս յեղափոխական գործին...

Վառվառն ու կենսուրախ այդ օրիորդը չէր կարող աննկատելի մնալ այն ժամանակները Փարիզի համալսարանը յաճախող սակաւթիւ հայ ուսանողների աչքից: Այդտեղ էր, որ առաջին անգամ միմիանց հետ հանդիպեցին բանաստեղծական արտաքինով, վայելչակազմ ուսանող Աւետիս Նազարբէկեանը եւ դրաւիչ ու սեւաչեայ Մարօն: Այդ ծանօթութիւնը ժամանակի ընթացքում մտերմութեան փոխեց: Աւետիս Նազարբէկեանն էր, որ այդ ուսախօս, ամբողջապէս ուսական ազդեցութեան տակ գտնւած օրիորդի մէջ վարթեցրեց ազգային գիտակցութիւնը, սովորեցրեց նրան հայերէն կանոնաւորապէս

խօսել, գրել եւ կարգալ :

Մարօն դեռ եւս Թրիֆլիզում եղած ժամանակ մասնակցում էր Նարեղնայա Վօլեսա (Ժողովրդական, կամք) կոչւած ուսական յեղափոխական կուսակցութեան խմբական ժողովներին եւ ամբողջապէս կլանւած էր նրանց գաղափարներով . . . :

Այդ գաղափարներով նա եկել հասել էր Փարիզ, յուսալով որ մի օր պիտի կարողանայ կեանքի մէջ իր նպատակները իրականացնել : Աւետիս Նազարբէկեանը եղաւ այն անձը, որ շատ շուտով բմբունց յեղափոխական խառնուածքով այդ երիտասարդ օրիորդի բնական հակումները եւ կարողացաւ նորա ամբողջ համակրանքը ուղղել դէպի հայ ազատագրական գաղափարներ . . .

Այսպիսով շնորհիւ Ա. Նազարբէկեանի ջանքերին Մարօն ոչ միայն հայացաւ այլ եւ կլանեց հայ ազատագրական պայքարով եւ մնաց այդպիսին մինչեւ իր կեանքի վերջը :

Սակայն աւելորդ չենք համարում քայտնել, որ Օրիորդ Մ. Վարդանեանը եւս իր հերթին կարողացաւ ազդել Աւետիս Նազարբէկեանի վերայ եւ նորա մէջ հետաքրքրութիւն գարթեցրեց դէպի ուսական յեղափոխական շարժումները ինչպէս եւ դէպի միջազգային սոցիալիզմը :

Աւետիս Նազարբէկեանը, որ քիչ ծանօթ էր կամ գուցէ միանգամայն անծանօթ էր այդ հարցերին, Օր. Մարօի ազդեցութեան շնորհիւ էր, որ կլանեց այդ խնդիրներով եւ սկսեց ուսումնասիրել ժամանակակից յեղափոխական եւ սոցիալիստական գրականութիւնը, մտերմական կապեր սկսեց հաստատել Փարիզում եւ Շւէյցարիայում ուսն յեղափոխական տարազիրներին հետ, որոնցից ոմանք մեծ ազդեցութիւն ունեցան Նազարբէկեանի յեղափոխական բմբունումներին վրայ :

Ինչպէս պէտք էր սպասել վերջի վերջոյ այս երկու
երկրտասարդ զոյգերի փոխադարձ համակրանքը վերջա-
ցաւ նորանով, որ սրանք սիրահարեցին միմիանց վերայ
եւ 1886 թւականին ամուսնացան :

**

1885-86 թւականներին արտասահմանի զանազան
համալսարաններում սովորող մի քանի զաղափարական
հայ ուսանողների շրջանում աստիճանաբար սկսում էր
հասունանալ այն միտքը, թէ եւրոպական դիւանագի-
տութեան վերայ ազդելու եւ տաճկահայութեան փրկու-
թեան համար անհրաժեշտ է ստեղծել մի կուռ յեղափո-
խական կուսակցութիւն : Այդ նպատակի համար նրանք
նախ փորձում են կենտրոն դարձնել «Արմենիա» թերթը,
որ 1885 թւականից սկսած արդէն լոյս էր տեսնում
Մարսելում, սակայն «Արմենիայ» ի խմբագիր Մ. Փոր-
թուզարեանի հետ անկարող լինելով որոշ համաձայնու-
թեան գալու, որոշում են «Արմենիայ»-ից անջատ կազ-
մել այդ յեղափոխական կուսակցութիւնը . . .

Եւ իրօք 1886 թւականին Ժընեւի մէջ համախմբւած
6 ուսանողներ, իրենց համարելով հիմնադիր անդամներ
ապագայ կազմուելիք յեղափոխական կուսակցութեան,
ընտրում են 3 հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով
մշակելու համար ապագայ յեղափոխական կուսակցու-
թեան ծրագիրը : Յանձնաժողովը յաջողութեամբ վեր-
ջացնում է իր աշխատանքները, մշակած ծրագիրը ներ-
կայացնում է մնացած ընկերների հաւանութեան, ծրա-
գիրը ընդունելուց յետոյ յեղափոխական կուսակցու-
թիւնը կազմւած է համարւում ու այդ մասին յայտա-
բարւում է հանրութեան մի թուուցիկ կոչով : Այս յեղա-
փոխական կուսակցութիւնը իր հրատարակած «Հնչակ»
թերթի անունով կոչուեց Հնչակեան կուսակցութիւն :

Թէ հիմնադիր անդամների եւ թէ ծրագիր մշակող

յանձնաժողովի մէջ կար եւ Մարօ Վարդանեանը :

Մարօն լինելով միակ օրինորդը այդ խմբակի մէջ, քաղաքավարութեան համար չէր, որ նրան ընտրել էին կուսակցական ծրագիր մշակող յանձնաժողովի մէջ, այլ ինչպէս վկայում է հիմնադիր անդամներից մէկը Ռուբէն Սան-Ազատը «Թէ Օրինորդ Մարօն եւ Թէ Ա. Նազարբէկեանը միւսներիցս (հիմնադիր անդամներից) շատ աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն ունէին ուսւ եւ Փրանսիական յեղափոխական մամուլի մասին եւ առհասարակ աւելի շատ էին կարգացած» :

Անշուշտ ինդիրը այստեղ չի վերաբերում այն հարցին, թէ որքան համապատասխան էր այդ ծրագիրը հայ ժողովրդի այն ժամանակեայ պահանջներին, այլ այն, որ Մարօն իրրեւ մտաւորական ուժ եւս յետ չէր մնացած իր այն ժամանակեայ ընկերակիցներից : Դրանով պիտի բացատրել, որ Մարօն ոչ միայն հանդիսացաւ Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներից մէկը այլ եւ բաւական երկար ժամանակ մնաց Հնչակեանների կենտրոնական մարմնի մէջ եւ մէկն էր նրա գործունեայ անդամներից :

***

Այդ ձեւով 1886 թւին Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմւելուց յետոյ, Նազարբէկեանները, որ արդէն ամուսնացել էին, որոշում են թողնել Փարիզի համալսարանի իրենց աշխատանքները եւ փոխադրել ժընեւ յուսալով, որ ժընեւի համալսարանում պիտի կարողանան շարունակել իրենց ուսումը, սակայն շատ շուտով այդ պոյզի վերայ ծանրացան նորակազմ կուսակցութեան կենտրոնի ինչպէս եւ պաշտօնական օրդանի «Հնչակ»ի ամբողջ գործերը : Այսպիսի պայմաններում, բնական է, որ Նազարբէկեանները անկարող պիտի լինէին կլանել համալսարանական աշխատանքներով, ուստի ստիպւած եղան լքել այդ բոլորը եւ անձնատուր լինել նոր գործին :

Շատ շուտով նազարբէկեանների ժընեւի բնակարանը դառնում է հայ եւ օտար դադափարական ուսանողների եւ տարազիրների կենտրոնը, ուր յաճախ հանդիպում էին նոքա եւ զանազան այրող խնդիրների շուրջ երկար ժամերով վիճարանում միմեանց հետ: Այդ բնակարանում 1887 թւից սկսած ոչ միայն խմբադրւում էր կուսակցութեան պաշտօնական օրգան «Հնչակ»ը, որը բացառապէս ծանրացած էր Ա. Նազարբէկեանի վերայ, այլ եւ այդ բնակարանումն էր դադանի կերպով թերթը շարւում եւ այդտեղից շարւածքը տպարան տարւում:

Նազարբէկեանների բնակարանում էր, որ որոշեց մերթել այն համաձայնագիրը, որը կնքել էին «Հնչակ»ի ներկայացուցիչները թիֆլիզում նորակաղմ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հետ:

Ինչպէս յայտնի է Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան կազմակերպութեան սկզբնական շրջանում նորա հիմնադիրները նպատակ ունենալով ի մի համախմբելու բոլոր հայ յեղափոխական ուժերը, հրաւիրել էին եւ «Հնչակ»ի ներկայացուցիչներին:

Թէպէտ «Հնչակ»ի ներկայացուցիչները համաձայնել էին մտնելու ամբողջապէս Դաշնակցութեան մէջ, սակայն ժընեւի բնակիչները մի քանի ամսից յետոյ հրաժարեցին, որոշեցին անջատ գործել եւ այդ մասին պաշտօնական յայտարարութիւն տպեցին «Հնչակ»ի 1891 թւի մայիսի համարի մէջ:

*

Անցեալ դարու իննսուներկան թւականների սկիզբները ոչ միայն տաճկական բանտերում բազմաթիւ հայ բանտարկեալներ կային այլ եւ դրանցից կարեւորագոյն համարւածներին ուղարկել էին Աքիւայի պատմական բանտը, որը թէպէտ Սուլթան Մէճիթի յատուկ կարգադրութիւնով փակւած էր, սակայն Ապրիլ-Հա-

միայն անհրաժեշտ էր համարել այնտեղ համախմբել հայ կարեւոր թիւագարաններին :

1894 թւականին այնտեղ կային արդէն 53 բանտարկեալներ Մշի, Վանի, Սերաստիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ այլ շքր-ջաններէց, կային դրանց մէջ վարդապետներ, քահանաներ եւ մի քանի Հնչակեաններ, ինչպէս Պետրոս Մարիմեանը (Տրապիզոնցի), Յարութիւն Ճանկիւլիանը (Վանեցի), Գրիգոր Գլճեան (Տիվրիկցի), ուսանող Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանի, ժամագործ Յակոբ (Կեսարացի) : Այնտեղ էր եւ յեղափոխական գործիչ Պետրոս Տօնապետեան (Վաղարշապատցի) : (*)

Հնչակի կենտրոնը ցանկանալով քաջալերական խօսք տակելու տաժանելի պայմանների մէջ ապրող բանտարկեալներին, գուցէ եւ ոմանց փախցնելու հնարք մտածելու համար, Աքիա է մեկնում Տիկին Մարօն :

Մահայն հեշտ գործ չէր այն ժամանակեայ դժոխս-յին պայմաններում գնալ հասնել մինչեւ Աքիա . . .

Տիկին Մարօն, որ ըստ վիպութեան իր ընկերակիցներին, վերին աստիճանի յանդուգն ու անվախ անձնաւորութիւն էր. կարողանում է մեծ յաջողութեամբ այդ ծանր եւ տաժանելի պարտականութիւնը կատարել :

Մարօն իրբեւ Երուսաղէմի ուխտաւոր գնում է նախ Երուսաղէմ, ապա անցնում է Դամասկոս, ուր այդ ժամանակները սուսական հիւպատոս էր հայազգի Կամսարականը : Մարօն յաջողում է Կամսարականից վերցնել մի յանձնարարական Աքիայի նահանգապետի վերալ որ իբր թէ Մարօն Պետրոս Մարիմեանի քոյրն է :

Այդ յանձնարարականով Մարօն յաջողում է ոչ

(*) Այս տեղեկութիւնները քաղուած են Երւանդ Պոյաճեանի յուշերից, որը նոյնպէս Աքիայի տեսարկան էր. տես զիւսան չ. Յ. Գ. քղթածրար 1718 :

միայն դալ հասնել Աքիա ալլ եւ կարողանում է մի քանի անգամ մտնել բանտը եւ տեսակցել համարեա բոլոր բանտարկեալներին հետ: Պարզ է որ աշխարհից կարւած, յուսահատ եւ ծանր վիճակի մէջ դանւած բանտարկեալներին համար մեծ միտթարութիւն էր Մարօի երեւալը, նորա քաջալերական սրտասնդիչ խօսքերը եւ հետը բերած դրամական նուէրները...

Այդ բոլորի հետ միասին Մարօի ուսումնասիրութիւնները յանդում են այն Եղբակացութեան, որ կաշառքով կամ ալլ միջոցներով անհնար է Աքիայի բանտից որեւէ մէկին փախցնելը, եւ այդ պատճառով թողնում է այդ ծրագիրը:

Ինչպէս յայտնում է Ռ. Բերրերեանը, տաճկական կառավարութիւնը այնուամենայնիւ կասկածելով բանտարկում է Տիկին Մարօին իբրեւ յեղափոխական գործիչի եւ մեծ ջանքեր են պէտք լինում թափել անդլիական հիւպատոսի միջոցով մինչեւ որ կարելի է լինում նրան ազատել տաճկական բանտից:

***

1896 թւականն էր... Երկրի մէջ տեղի ունեցած ջարդերը, հայկական հարցի ճարտղ ընթացքը եւ Մայիսեան ծրագրի անսպասելի վախճանը, բնականաբար հայութեան մէջ պիտի ստեղծէին մի անյոյս եւ վհասեցուցիչ վիճակ... Դժբախտաբար հայ զանգւածների այդ յուսահատ հոգեբանութիւնը վարակում էր եւ յեղափոխական տարրերին: Հնչական կուսակցութիւնը թէպէտ արդէն գոյութիւն ունէր մօտ տասը տարի այնուամենայնիւ դեռ եւս չափազանց թոյլ եւ խախուտ էր նորա կողմակերպական մեքենան, կուսակցական խիստ տիպիպլինան միանդամայն պակասում էր: Ծնորհիւ այդ դրութեան կուսակցութեան ծոցի մէջ երեւան եկած դրժ-

գոհութիւնները աւելի եւս զարգացան: Լոնդոնի մէջ կա-
 յացած կուսակցական համագումարի ժամանակ, որի
 ընթացքին տեղի ունեցան մեծ աղմուկներ եւ ծեծկըր-
 տութիւններ... Կուսակցութիւնը պատակուեց եւ բաժան-
 ւեց երկու անհաշտ եւ թշնամի խմբակցութիւնների, ու-
 րոնցից իւրաքանչիւրը իրեն Հնչակեան կուսակցութեան
 հարազատ ժառանգորդ համարելով, հրատարակում էր
 իր պաշտօնական օրգանը «Հնչակ» անունով: Այդ երկու
 Հնչակները, որոնք արտաքինով միանդամայն միմիանց
 նման էին, սակայն բովանդակութեամբ հակառակնայ եւ
 տարբեր ուղղութիւն ունէին եւ միմիանց հանդէպ ամե-
 նաանհանդուրժելի դիրք էին բռնել եւ որ գլխաւորն է,
 չէին մոռանում միմիանց վերաբերմամբ ամենամոլայել
 հայհոյանքներ գործածել եւ վարկաբեկումներ կատա-
 րել: Պէտք եղաւ դիմել մինչեւ իսկ անգլիական դատա-
 քանին, այդ սմօթարեր ներքին վէճը հարթելու համար:
 Դատարանի որոշմամբ «Հնչակը» մնաց մի խմբակցու-
 թեան, որ շարունակեց իրեն Հնչակեան անունել. սա-
 կայն միւս խմբակցութիւնը «Վերակազմեալ Հնչակեան»
 անունով գուրս եկաւ հրապարակ: Այնուամենայնիւ գը-
 րանով հարցը չը լուծւեց, ընդհակառակը, աւելի ծանր
 բնաւորութիւն սկսեց ստանալ: Նպատակաշարմար ենք
 համարում այդ մասին խօսք տալ Հնչակի հիմնադիրնե-
 րից Ռուբէն Խան-Աղապին: Ահա թէ ի՞նչ էր գրում նա
 «Հայրենիք» ամսագրի 1929ի փետրուար համարի մէջ.—
 «Պայքարը Հնչակեանների եւ Վերակազմեալների միջեւ՝
 մամուլի մէջ արտայայտուած խօսքերով չէր սահմանա-
 փակուում: Բանակոխը յաճախ խմբագրութիւններից
 տեղադիտուում էր դատախօսութիւնների սրահները եւ
 կամ նոյն իսկ փողոցները, որտեղ տուր ու դմբոցի էր
 փոխուում: Կրէքը մի ժամանակ այն աստիճան տափա-
 ցան, որ այդ հաստածները սկսեցին միմեանց դէմ տե-

ուրձեր կատարել: Ամերիկայում սպանում էր ճ
կատարեց (Հնչակեան) Սապահ-Գիւլեանի դէմ, Օդեսա-
յում, Հնչակի կենտրոնի հրահանգով, խաղտողուց վե-
րակազմեալ Գարեգին Չիքչեանը: Չիքչեանի սպանու-
թիւնից կատարած վերակազմեալները տեղորոշուեցին եւ
ուղարկուեցին Լոնդոն, ուր մէկ օրուայ մէջ երեք Հնչակ-
եանների գետին եւ գլորում: Այդ Հնչակեաններն էին՝
Բագլեցի Սագունին, Համրը եւ մի երրորդը, որի անու-
նը չեմ յիշում: Այս երեք գոհերով չը բաւականանալով,
վերակազմեալները տեղորոշուեցին եւ ուղարկուեցին Շւե-
ցարիա, սպանելու համար նաեւ Ա. Նազարբէկեանին:
Նազարբէկը քէեւ վաղուց էր քաշուել գործերից եւ ոչ
մի բանի չէր մասնակցում, բայց նրա դէմ, ինչպէս երե-
ւում է, վերակազմեալները հին վրէժ ունէին, որ չէր
բոյլ տուել «Հնչակ»ը նրանց ձեռքն անցնելու»:

*Ահաբեկիչը Շվեցարիայում գտնում է Նազարբէկ-
եանի հետքը եւ անադմուկ կերպով գործը վերջացնելու
համար դաշոյնով է կամենում սպանել Նազարբէկին ու
մի յարմար ժամանակ, յարձակում է նորա վեճայ, վի-
րաւորում է թիկունքից եւ ուսից, ապա վախում ան-
յայտանում է. վէրքերը թեթեւ էին եւ Նազարբէկը ա-
ռողջանում է:*

*Այսպիսով ուրեմն Հնչակեան յեղափոխական կու-
սակցութիւնը, որի հիմքը դրւել էր 1886 թւականին,
տասը տարուց յետոյ ոչ միայն հեռացաւ իր քաղաքա-
կան գործունէութիւնից այլ եւ ներքին երկպառակու-
թիւնների շնորհիւ այդպիսի այլանդակ կերպարանք
սկսեց ստանալ...*

*Ճիշդ է այնուհետեւ կուսակցական դանազան սրբո-
ցաւ տարրեր փորձեցին վերակենդանացնել աբդ կու-
սակցութիւնը, սակայն անհաւար եղաւ: Կուսակցութեան
ողնաշարը ծանրապէս ջախջախուել էր...*

Կարելի է ասել Հնչակեան կուսակցութիւնը քաղաքականապէս մեռաւ 1896-98 թւականներին... :

***

Տիկին Մարօն Ռուբէն Սան-Աղաար եւ Ռ. Բերբերեանը իրենց յուշերի մէջ ներկայացնում են իրրեւ մի անվախ եւ կամփի տէր բայց միաժամանակ վերին աստիճանի փառասէր եւ բռնակալ ամձնաւորութիւն եւ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ տեղի ունեցած զանազան անյաջողութիւնները յաճախ, մանաւանդ Ռուբէն Սան-Աղաար, վերադրում է Մարօն, աշխատելով իր պաշտպանութեան տակ ստնել Սե. Նազարբէկեանին : Սակայն փաստերի բնթացքը բոլորովին այլ կերպ են ցոյց տալիս...

Տիկին Մարօն իրեն խառնուածքով յեղափոխական էր եւ յիշեցնում էր անցեալ դարու վաթսուեանական թրւականների ոռւս յեղափոխականներին, որոնք արտասահմանում ՆիՇիլիստ անունով էին յայտնի եւ որոնց համար կեանքը բոլորովին այլ արժէք էր ներկայացրնում : Այդ խառնուածքով եւ ձգտումներով կինը իր կեանքը կապում է իրեն միանդամայն հակոտնեայ՝ մեղմ, քաղցրարարոյ, բանաստեղծական ձգտումներով եւ իրապէս բանաստեղծ Աւետիս Նազարբէկեանի հետ : Բախտի մի տարօրինակ քմահաճոյքով դրանց վիճակուում է զեկալար հանդիսանալ մի յեղափոխական կուսակցութեան...

Մարոյի ամբողջ ձգտումն էր իր ամուսնուն դարձրնել հայ հասարակական կեանքի ամենահեղինակաւոր դէմքը, այդ պատճառով նա ոչ միայն ստիպում էր իր ամուսնուն անդադար աշխատել եւ ուսումնասիրել հասարակական շարժումների էութիւնը եւ բնոյթը, այլ եւ ներշնչում էր նորան, որ ինքն է միակ զեկալարը հայ հասարակական կեանքի... Եւ Նազարբէկեանը լծւած

Հայ յեղափոխութեան կամքին վազում էր հեւ ի հեւ...

* Այդ երկու անձնաւորութիւնները, որոնք իրապէս սիրում եւ գնահատում էին միմիանց, հաւասարապէս սգեւորւած էին միեւնոյն դազափարսով եւ, դուցէ, թէ ուրիշներ ի եւ թէ իրենց համար միաճամբան աննկատելի կերպով միմիանց լրացնում էին, ցուցադրելով մի կամք եւ մի ղեկավարութիւն:

Գործը զեռ եւս նոր եւ սաղմնային բրուկեան մէջ էր, աշխատանքի էին լծուած դազափարսապէս մաքուր ե-իտասարդներ, որոնք բոլորն էլ բնորոշում էին Նազարբէկեանների հեղիակութիւնը, մանաւանդ մտաւոր ասպարէզում: Սակայն սգեւորութեան եւ յաճողութեան շարջանին յաջորդեցին տարակուսանքները եւ անյաջողութիւնները, կուսակցութեան մէջ սպրդեցին անբաղձալի տարրեր, կուսակցութիւնը թէ եւ մեծաշաւ իր ծաւալով բայց իր ներքին ուժով փոքրացաւ եւ սայթաքել սկսեց իր բարձրութիւնից: Այն ժամանակ, երբ սեհրաժեշտ էր աւելի մեծ կամք եւ կարողութիւն ցուցադրելու Նազարբէկեանները անկարող եղան այդ անել, որովհետեւ ինչպէս գրում է Ռուբէն Բեքրեբեանը («Վէճ» հանդէս ԻԳ. 1938 թ.) «Հայկական յեղափոխութիւնը սահանջում էր իր ղեկավարներից գերբնական կամքի ուժ, մինչ-եւ երկու գլխաւոր յեղափոխական ուժերից մէկը՝ Մարօն, թէպէտ օժտւած էր կամքի ուժով, բայց խուժանալար էր իր էութեամբ, իսկ միւս ուժը դուռ մտաւորական էր բայց թոյլ եւ երեքուն կամքով, ամբողջապէս հիպոնոսացած իր կնոջ կամքով»:

***

Նազարբէկեան ամուսինները, որ մինչեւ 1896 թրւականը Հնչակեան կենտրոնի դուցէ միակ անփոփոխ ղեկավարներն էին, բնական է, որ 1896 թականի եւ այնուհետեւ եղած ներքին երկպառակութիւնների ժա-

մանակ ամենամեծ հարւածը սրանք պիտի ստանային :

Այդպէս էլ եղաւ :

Սրանք էին, որ պայքարում էին դժգոհ տարրերի դէմ, սրանք էին, որ անջատումը տեղի ունենալուց յետոյ մնացին Հնչակի պարագլուխները... Սակայն դժբախտութիւնը այն էր, որ Հնչակեան այս մնացորդ խմբակը նոյնպէս սկսեց պառակտուել ինքն իր մէջ եւ Նազարբէկեանները յոգնած այս բոլոր ներքին վէճերից, 1898 թւականին հեռացան ընդմիջտ Հնչակի կենտրոնի գործերից եւ փոխադրւեցին Շւէշարիա :

Գուցէ այստեղ գործից հեռու վայրում, նրանք առաջին անգամ զգացին, թէ ինչպէս ընդհանուր գործը չճանալուց յետոյ, պակասեց դէպի միմիանց ունեցած սէրն ու յարգանքը եւս...

Աւետիս Նազարբէկեանը, իբրեւ յեղափոխական կուսակցութեան կարեւոր ղեկավար, առանձնութեան մէջ, բնականաբար, պիտի ձգտէր վերականգնել իր ուժերը եւ հողեպէս թարմացած պիտի աշխատէր իջնել նորից յեղափոխական կեանքի ասպարէզ, սակայն, ընդհակառակը, նա կարծես ազատագրւեց իր կնոջ ազդեցութիւնից եւ միանգամայն մոռացաւ այն մեծ յեղափոխական գաղափարական գործը որին լծւած էր ինքը մօտ տասը տարի... Կարծես զարթեց նորա մէջ նախկին քաղքենի բանաստեղծը եւ նա անձնատուր եղաւ իր անձնական զգացումներին...

Շւէշարիայում հանդիպելով իր մօտիկ ազգական օրիորդներից մէկի հետ եւ, մոռանալով միանգամայն այն ծանր դրութիւնը, որի մէջ ապրում էր իր խկ ձեռքով ստեղծած կուսակցութիւնը, սիրահարւեց այդ օրիորդի վերայ եւ վատարար լքելով իր կնոջը՝ Մարօին երկու փոքրիկ երեխաների հետ, փախաւ Շւէշարիայից իր նոր սէրը վայելելու...

Բնական է, որ Հնչակեան կուսակցութեան ներքին պատահաման վերայ այս անսպասելի փաստը եւս եկաւ աւելի հրահրելու դժգոհութիւնը եւ պատակտումը, մինչդեռ եթէ Հնչակի ղեկավարութեան մէջ իրենց բարձրութեան վերայ գանձած լինէին ոչ Նաղարբէկեանի պէս անկամք եւ քոյլ անձնաւորութիւններ, այլ, աւելի ճիշդը, Մարօի բարոնումների եւ կամքի ու խառնուածքի տէր մարդիկ, դուցէ Հնչակեան կուսակցութիւնը փրկէր քայքայումից եւ ապագայում այն ոճբադործութիւնները տեղի չունենային կուսակցութեան ծոցում, որի մասին առիթ ունեցանք խօսելու...

***

1905 թւականն էր, Ռուսաստանում ծայր տւած յեղափոխական շարժումները ազդել էին մինչեւ իսկ, համարեա կարմալուծուած Հնչակեան կուսակցութեան վերայ: Հնչակեան կուսակցութեան վերջին մնացորդները մի կերպ կարողացան արտասահմանի մէջ իրենց պատգամաւորական ժողովը գումարել, որոշելու համար կուսակցութեան անելիքները:

Երկու դիւաւոր հոտանքներ կային այդ պատգամաւորական ժողովի մէջ. ա) Հնչակեան կուսակցութիւնը վերջնականապէս կարմալուծուած է եւ միանում ռուսական սոցիալ դեմոկրատներին, բ) Շարունակում է իր առաջւայ դործունէութիւնը յօգուտ տաճկահայ դատի:

Աւելի քան մի ամիս ահւոյ վիճարանութիւններից յետոյ յաղթանակում է Բ. տեսակէտը, փոքրամասնութիւնը, որի մէջ էին Հնչակի հիմնադիրներից Ռ. Խան-Աղատը եւ Ա. Նաղարբէկեանը, յայտարարում է իրեն Հնչակեան կուսակցութիւնից հեռացած: Այսպիսով Ա. Նաղարբէկը վերջակէտ է դնում իր յեղափոխակ. անցելին եւ իր ձեռքով ամենահանդիսա կերպով գրում է իր յեղափոխական կեանքի տապանագիրը... Որովհետեւ

այլևս Մարօն չը կար որ անդադար ներշնչումներ կատարէր, որ կարողանար նազարբէկին լծել նոր գործի եւ նոր սրբարի...

Աւետիս նազարբէկեանը մեռաւ քաղաքականապէս, սակայն Մարօն հաւատարիմ իր գաղափարներին ուղեց շարունակել իր սկսած գործը եւ Ռուսաստանում տեղի ունեցած յեղափոխութեան շնորհիւ, հնարաւորութիւն ստանալով Կովկաս վերադառնալու, նա այնտեղ իր վերջին ճիգն է թափում Հնչակեան կուսակցութիւնը փրկելու համար...

Նա մեծ ջանք էր թափում նոր կազմակերպութիւններ առաջ բերելու, բայց արդէն ուշ էր, ծառի բունը կտրել էր իր արմատից եւ այլևս կենդանացնել անկարելի էր... Հնչակեան կուսակցութիւնը վաղուց մեռել էր Կովկասում...

Սակայն այս դերազանց ճիգերի հետեւանքը եղաւ միանգամայն աղէտարեւր Մարոյի համար...:

1905ի Ռուսաստանի յեղափոխութեան, մեղքամխին յաջորդեց յետադարձ շարժումը, նորից բանտերը լրցւեցին յեղափոխականներով, դրանց մէջ էր եւ Մարօն, որ մեղադրւում էր «երկար տարիներ արտասահմանում եւ վերջին ժամանակները Կովկասում յեղափոխական գործերով զբաղւելուն համար»: Յարական դատարանը դատապարտեց Մարոյին տաժանակիր աշխատանքի, աքսորեց Սիրիւր, ուր քամեց դառնութեան բաժակը մինչեւ 1917 թւականը:

Մօտ տասը տարի Սիրիւրում տառապելուց յետոյ, շնորհիւ ռուսական երկրորդ յեղափոխութեան, վերջապէս աղատեց եւ վերադարձաւ հայրենիք: Նա յամառօրէն դեռ եւս մնացել էր Հնչակեան եւ մտմտում էր մի որեւէ քաղաքական դեր կատարել, սակայն չատ էր ուշացել, Հնչակեան կուսակցութիւնը վաղուց դադարել

էր գոյութիւն ունենալուց կովկասում, իսկ 1917 թւականներէց յետոյ բոլշեւիկեան ծանր թաթը ոչնչացնել էր ջանում ինչ որ չէր համապատասխանում իր աշխարհայացքին...

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԿՁԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ

ԿԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ

Առիթ ունեցանք խօսելու, որ դեռ եւս անցեալ դարու ութսունական թւականներին Թիֆլիզի մէջ մի շարք հայ օրիորդներ էին հրապարակ իջել, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց զօրեղ անհատականութեամբ եւ քաջութիւն ունեցան, ոչ միայն արհամարհել այն ժամանակեայ հայ հասարակակա՞ն նեղմիտ հայեացքները, այլ եւ մի կողմից կարողացան պայքարել կնոջ իրաւունքների համար, միւս կողմից հայ տղամարդու կողքին եւ նրա հետ համահաւասար մասնակցեցին ոչ միայն հայ մշակութային աշխատանքներին, այլ եւ հայ հասարակական-յեղափոխական գործերին:

Այդ օրիորդների մէջ յեղափոխական աշխատանքների ասպարէզում, ինչպէս առիթ ունեցանք խօսելու, առաջնութեան պատիւը պատկանում էր Օրիորդ Թամարա Աղամեանին: Օրիորդ Աղամեանի որդեգրած գաղափարները ունեցան իրենց հետեւորդները, որոնց թիւը աստիճանաբար աւելի եւ աւելի շատացաւ, այնպէս որ իննսունական թւականների շէմքին, երբ տաճկահայ դատը գերազանապէս դրսեղեցնում էր հայ մտաւորականութեան, որոշ թիւ էին կազմում այդ օրիորդները եւ իրենց ներկայութիւնը զգացնել էին տալիս տաճկահայ գատի համար կազմակերպւած խմբակցութիւնների մէջ:

1888-89 թվականներին կազմակերպւած «Նրիտանարդ Հայաստան»-ի մէջ, դրանք արդէն որոշ դեր էին խաղում, իսկ Դաշնակցութեան կազմակերպութեան շրջանին, դրանցից ոմանք, եթէ ոչ անմիջական գոնէ կողմնակի մասնակցութիւն ունէին եւ նպաստեցին Դաշակցութեան կազմակերպման:

Երբ 1890 թ. օգոստոսին վերջնականապէս Դաշնակցութիւնը ձեւակերպւեց, դրանք բոլորն էլ մտան Դաշնակցութեան մէջ եւ նորակազմ Դաշնակցութեան կարելոր աջակիցներ եղան:

Դժբախտարար մեզ չեն հասել դրանցից շատերի անունները, գիտե՞ք միայն, որ յեղափոխական դադափարներով ողբերուած օրիորդների մի խմբակի գլխաւոր կեդրոնավայրը Ն. Մատինեանների բնակարանն էր, որոնց մէջ աչքի էին բնկնում Նիկոլ Մատինեանի երկու քոյրերը՝ Նատալիան եւ Մաթենիկը, Ս. Զաւարեանի քոյր Մարիամը, Օրիորդ Ժէնիա Աղամեանը (Օր. Թամարա Աղամեանի քոյրը), Վարդան Գօլօշեանի քոյր Դարիան, Օր. Նատալիա Ամիրխանեան, որի մասին արդէն խօսեցինք, եւ ուրիշներ:

Այս բոլոր օրիորդները համարեա առանց բացառութեան աւարտել էին Թիֆլիզի կանոնաց դիմնադիան (լիցէյը) եւ պատրաստուում էին գանազան գպրոցների մէջ պաշտօնավարելու, ցանկանալով այդ ձեւով եւ այդ ճանապարհով օգտակար լինելու հայ յեղափոխութեան գործին:

ԺԷՆԻԱ ԱԴԱՄԵԱՆ-ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ

Օր. Ժէնիա Աղամեանը Թամարա Աղամեանի կրտսեր քոյրն էր. աւարտել էր Թիֆլիզի օրիորդական դիմ-

նազխան (լիցէյը) եւ որոշել էր իր ուժերը գործադրել Տաճկաստանում իրրեւ յեղափոխական վարժուհի:

Երբ Սիմոն Չաւարեանը Տրապիզոնի հայոց դպրոցի տեսուչ էր, վարժուհու պաշտօնով հրաւիրեց Տրապիզոն Օր. Ժէնիա Աղամեանին: Թէպէտ Ժէնիայի ծրնողները եւ մօտիկ բարեկամները միանդամայն դէմ էին եւ չէին կարող համաձայնել, որ իրենց երիտասարդ աղջիկը դնայ Տաճկաստանի սէս մի անապահով եւ բարբարոս համարւած երկիր, այնուամենայնիւ Ժէնիան կարողացաւ ընտանեկան այդ դժուարութիւնները յաղթահարել եւ ճանապարհ ընկաւ Տրապիզոն: Սակայն սաճիկ կառավարութիւնը կասկածելով արգիլեց նրան Տրապիզոնի հայոց դպրոցի շէնքն անդամ մտնելու եւ անմիջապէս հեռացրեց նրան իրրեւ վտանգաւոր յեղափոխականի . . .

Ժէնիան վերադառնալով Թիֆլիզ շարունակեց նրպաստել նորակազմ Դաշնակցութեան դարդանալուն, թէպէտ շուտով ամուսնացաւ, սակայն այդ հանդամանքը երբէք չարգիլեց միշտ հետաքրքրել Դաշնակցութեան գործերով եւ իրրեւ հաւատարիմ Դաշնակցական նա իր ուժերը գործադրել է Դաշնակցութեան օգտին: Կարեւոր է եղել նորա աջակցութիւնը մանաւանդ Դաշնակցութեան գաղտնի գործերին, երբ պահանջուած էր մեծ գոհաբերութիւն եւ աշալուրջ վերաբերում, չը վրտանդելու համար եւ գործը եւ ընկերներին . . .

Բաւական է յիշատակել, որ այն դժուարին տարիները, երբ ցարական լրտեսները ամէն կերպ հետամուտ էին լինում ձեռք ձգելու ոչ միայն յեղափոխականներին այլ եւ յեղափոխականների տպարանները, Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին գաղտնի տպարանը կազմակերպւել է Ժէնիայինց տանը, այնտեղ են տպւել Դաշնակցութեան առաջին թոռուցիկները, դուցէ եւ «Դրօշակ»ի ա-

ուջին եւ երկրորդ համարները :

Հայ թաթարական ընդհարումների ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր չափազանց մեծ քանակութեամբ ուղմամթերք կենտրոնացնել Թիֆլիզի մէջ, այնտեղից հայկական դաւառները փոխադրելու համար, ժէնիւանց ընդարձակ տունը իր պարակշիւով ամբողջապէս տրամադրուած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենտրոնական գինական մարմնին :

Այս տանը մէջ էր, որ մեծ դադանապահութեամբ կենտրոնանում էին համարեա ամէն օր հարիւրաւոր հրացաններ եւ հազարաւոր փամփուշտներ եւ նոյն զգուշութեամբ փոխադրուած էին հայկական կարիքաւոր վայրերը, իսկ երբ ընդհարումները դադարեցան, զէնքերի եւ ուղմամթերքի մեծազոյն մասը այս տնից փոխադրեց Տաճկահայաստանի զանազան վայրերը : Ժէնիւան, լինելով զազանի աշխատանքների շատ վարժ, բաղմամբիւ անդամներ կարեւոր յանձնարարութիւններ է ստացել Արեւելեան Բիւրոյից եւ կարելի է ասել, բոլորն էլ կատարել է մեծ բարեխղճութեամբ :

Բաւական տարիներ եղել է Թիֆլիզի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէի անդամ :

Ժէնիւան ապագայում ծանրաբեռնուած լինելով իր անձնական գործերով թէպէտ դադարեց գործնական աշխատանքներ կատարելուց, սակայն միշտ էլ մնաց հաւատարիմ Դաշնակցութեան դադափարներին, պատրաստ լինելով պատեհ առիթին իր աջակցութիւնը բերելու եւ օգտակար հանդիսանալու :

ԴԱՐԻԱ ԳՕԼՈՇԵԱՆ-ՔՎԴԷՈՍԵԱՆ

Դարիա Գօլօշեանը Վարդան Գօլօշեանի կրտսեր զոյրն էր, մի վերին աստիճանի եռանդուն եւ լուրջ անձնաւորութիւն, որ նոյնպէս մասնակցում էր Դաշնակցութիւնից առաջ գոյութիւն ունեցող յեղափոխական խմբերի մէջ եւ Դաշնակցութիւնը կազմելուց յետոյ մըտաւ նրա մէջ ու անձնատուր եղաւ դիւաւորապէս Թիֆլիզ քաղաքի կուսակցական աշխատանքներին: Սա եւս իր միջնակարգ կրթութիւնը ստացել էր Թիֆլիսի օրիորդական դիմնադիտնում եւ վարժուհութեամբ էր պարապում Թիֆլիզի հայոց դպրոցներում: Թէ դպրոցի մէջ եւ թէ ազատ ժամերին ամբողջապէս նւիրւած էր Դաշնակցութեան զաղափարները արծարծելու գործով:

Օրիորդ Գօլօշեանը իրրեւ լուրջ եւ զաղտնապահ անձնաւորութիւն վայելել է այն ժամանակւայ ընկերների ուշադրութիւնը եւ վստահութիւնը: Այդ պատճառով 1892-93 թւականներին Բիւրոյի թէ Թիֆլիզի Կ. Կոմիտէի գանձապահ-հաշւապահն է եղել, ինչպէս այդ երևում է Դաշնակցութեան Կ. Դիւանի մէջ մնացած մի փոքրիկ հաշւեմատեանից: (*)

Այդ փոքրիկ հաշւական մատեանը ծառայել է Օր. Գօլօշեանին նաեւ իրր յուշատետր, ուր նա մի քանի մաքեր է յայտնել ուսուերէն լեզուով: Աւելորդ չենք համարում մէջ բերել մի կտոր այդ յուշատետրից, զազաղափար տայու համար նրա այն ժամանակւայ մտայնութեան մասին. — «Ո՛վ երիտասարդ ժամանակ ամուր կապերով չի կապւել մի որեւէ մեծ, որեւէ օգտակար

(*) Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Դիւանի հաշւական մասի թիւ 4 թղթաժրարը:

գործի հետ, այդպիսին պիտի ընդունի, որ իր երիտասարդութիւնը կորցրել է անարժէք կերպով, որքան էլ այդ երիտասարդութիւնը անցրած լինի ուրախ եւ քաղցր յիշողութիւններով» :

Պէտք է ընդունիլ որ այդ ձեւի մտածելակերպը յատուկ չէ եղել միայն օրիորդ Գօլօշեանին, այլ եւ այն ժամանակեայ գաղափարական երիտասարդութեան, որոնցից իւրաքանչիւրը աշխատել է իր կեանքը կապել Դաշնակցութեան պէս մի վեհ կուսակցութեան եւ անսահման նւիրումով ծառայել է նորա գաղափարներին . . .

Օրիորդ Գօլօշեանը հաւանօրէն Բիւրոյի հաշտարահ-զանձապահ եղած ժամանակն է հանդիպումներ ունեցել Անտառային բարձրագոյն ճեմարանը նոր աւարտած Արշակ Թաղէոսեանի հետ, որը այդ ժամանակներից Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի կարեւոր անդամներից էր: Ժամանակի ընթացքին նրանք մտերմացան եւ սովորեցան:

Այնուհետեւ աստիճանաբար Դարիան կլանեց իր բնասանկան հողերով եւ այլեւս հնարաւորութիւն չունեցաւ սմբողջապէս նւիրելու իր սիրած գաղափարական գործին: Դարիայի եւ Արշակ Թաղէոսեանի անդրանիկ որդին Սուբէն Թաղէոսեանն էր, որ հայկական բանակի սպաներից էր եւ քաջաբար նահատակեց 1918 թ. Ղարաբաղի իսապի տակ եղած անեղ կռիւններում:

ՄԱՏԻՆԵԱՆ ՔՈՅՐԵՐ

Նատալիա Մատինեան .—

Օրիորդական այդ խմբակի մէջ աչքի էին ընկնում Մատինեան երկու քոյրերը: Մեծը Նատալիան, որ Դաշնակցութեան կազմակերպութեան առաջին իսկ օրերից անդամագրւել էր Դաշնակցութեան: Հայ ժողովրդին օգտակար լինելու համար, հաւանօրէն ընկերների թե-

լազրանքով, ընտրեց մանկաբարձութիւնը, յուսալով, որ կուսակցական գործերով կարող է զանազան վայրեր մեկնել, եւ իր մասնագիտութիւնը ոչ միայն կը նպաստէ ժողովրդի հետ շփուելուն, այլ եւ հնարաւորութիւն կը տայ ազատ մնալու ստիկանական հսկողութիւնից . . .

Եւ որովհետեւ այդ ժամանակները կովկասում այդպիսի դպրոցներ գոյութիւն չունէին, նատալիան ստիպուած եղաւ դնալ Մոսկվա :

Մոսկվայում մանկաբարձութիւն սովորելու հետ միասին, նա կարողացաւ մասնակից լինել գաղափարական հայ ուսանողութեան մտաւոր աշխատանքներին : Վերադառնալով Թիֆլիզ, Թէպէտ նա նւիրեց իր մասնագիտութեան, սակայն շնորհիւ այդ մասնագիտութեան, նա, մանաւանդ, կուսակցութեան սկզբնական շրջանին կարողացաւ բազմաթիւ գաղտնի յանձնարարութիւններ կատարել, Բիւրոյի եւ անհատ կարեւոր ընկերների խնդրանքով :

Լուրջ, յոռակեաց եւ սառնասիրտ այդ օրիորդը կարողանում էր լինել այնպիսի տեղեր, որոնք մատչելի չէին շատերին . . . Հակառակ նորա, որ տարիների ընթացքին նա պատաւում էր, սակայն իր հետաքրքրութիւնը դէպի Գաշնակցութիւնը երբէք չը պակասեց այլ մնաց նոյնը ինչ որ իր երիտասարդական խանդավառ օրերին :

***

Սաքեմիկ Մատինեան (Ծաղիկ)

Այլ էր Սաթենիկ Մատինեանի խառնուածքը : Խիզախ, անվախ, վճռական եւ յանդուգն այդ օրիորդը գիտակցում էր, որ մեծ գոհաբերութեամբ միայն հնարաւոր պիտի լինի իրականացնել հայ ժողովրդի փրկութեան գործը . . .

Նա թէպէտ արդէն վարժուէի էր Թիֆլիզի Հայոց
դպրոցներէց մէկում, սակայն հոգեկան բաւականութիւն
չտանալով այդ խաղաղ աշխատանքից, նա թողեց իր
հայրենի տունը, հանգիստ գործը եւ Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան Սոսիւն Ընդհանուր Ժողովից յետոյ գնաց Թաւ-
րիզ, իրբեւ վարժուէի Լիլաւայի դպրոցի, բայց իրա-
պէս նւիրելու յեղափոխական գործին եւ յարմար ժա-
մանակը Դաշնակցական գործիչներէ հետ միասին մրտ-
նելու Երկիր: Այստեղ են ահա սկսուում Օրիորդ Սաթենի-
կի՝ յեղափոխական անունով Մաղիկի իրապէս արժէքա-
ւոր աշխատանքները:

Վանի եւ առհասարակ Տաճկահայաստանի արեւելեան մասերի հետ կապելու եւ յարարերութիւններ ստեղծելու համար կարեւոր վայրեր էին հանդիսանում Ռուսական Իզդիրը եւ Պարսկական Ատրպատականի շրջանը : Սակայն Իզդիրի գիծը անցեալ դարի ութսունական թւականներէց սկսել էր վտանգել եւ համարեա անանցանելի էր դարձել շնորհիւ, գլխաւորապէս, Տաճկական սահմանադրում եւ Արարատի փէշերին բնակւող աւաղակարարոյ քրտերի : Այդ իսկ պատճառով նորակազմ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրել էր Պարսկաստանի գծի վերայ եւ աշխատում էր այնտեղ խարխալս նետել, յեմարաններ հաստատել : Եւ իրօք Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմակերպութեան սկզբնական շրջանից սկսած, Պարսկաստանում թափել է մեծ եւ բազմաւտեսակ աշխատանքներ :

Արտասահմանից, Թիֆլիզից, Բաղւից եւ Անդրկովկասի այլ վայրերից հայ լուսադոյն մտաւորականները, ոմանք ինքնաբերաբար, ոմանք յատուկ կուսակցական հրահանգով 1890-91 թւականներից սկսած համախմբւում են Թափրիզի եւ Սալմաստի շրջանի հայ գիւղերի մէջ եւ կարճ ժամանակի ընթացքում Դաշնակցական մտաւորականները կարողանում են ոչ միայն վերցնել իրենց ձեռքը այդ շրջանների կրթական գործը, այլ եւ յեղափոխական շունչով վարակում են Ատրպատականի ամբողջ հայութիւնը :

Դաշնակցական գործիչները իրենց անթերի բարք ու վարքով եւ յեղափոխական կեցւածքով իրաւամբ յեղաշրջում են առաջ բերում յետամնաց եւ խաւար Թափրիզի, ինչպէս եւ Սալմաստի շրջանի հայութեան մէջ :

Չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասենք, որ հայ

ուսուցչի լուսագոյն տիպը կատարելագործուել է Պարսկաստանում: Դաշնակցական ուսուցիչը ոչ միայն դաստիարակիչ էր հայ մանուկներին եւ հայ հասարակութեան, այլ եւ անսահման զոհարերող էր: Նա գրչի հետ միասին գիտէր եւ սովորեցնում էր ուրիշներին գէնքի գործածութիւնը, պէտք եղած ժամանակ գէնքը ձեռին նա քաջարար Երկիր էր անցնում եւ անվախ չափուում էր թշնամու հետ:

Համարեա բոլոր այն մտաւորականները որոնք այդ ժամանակները եղել են Պարսկաստանում, վերջ ի վերջոյ մեր կուսակցութեան կարեւորագոյն դէմքերն են դարձել: 1891-96 թւականներին մենք հանդիպում ենք այնտեղ Յովսէփ Արղութեանին, Յովնան Դաթեանին, Նիկոլ Դումանին, Սարգիս Օհանջանեանին, Բարսեղ Գրիգորեանին (Աբամելիքին), Տիգրան Ստեփանեանին, Թորոսին (Գալուստ Ալոյեանին), Վարդանին, Սարգիսին եւ շատ ուրիշներին, որոնք համարեա բոլորն էլ չափազանց համեստ վարձատրութեամբ ուսուցիչ են վարձուել եւ ամէն տեսակ զոհարերութիւն են տարել իրենց գաղափարները տարածելու համար:

Այս մտաւորականների յաջողութիւնը վիսաւորապէս կայանում էր նրանում, որ իրենց քարոզած գաղափարների եւ իրենց անձնական կեանքի եւ կենցաղի մէջ ներհակութիւն չը կար: Ինչ որ քարոզում էին, նոյնը աշխատում էին իրականացնել իրենց անձնական կեանքի մէջ:

Ահա թէ ինչպէս էր պատկերացնում այլ կեանքը Յովսէփ Արղութեանը, որ Դաշնակցութեան առաջին Ընդհանուր Ժողովից յետոյ Օրիորդ Սաթենիկի հետ անցել էր Պարսկաստան Երևանդ Ղազարեան անունով:

«Թաւրիղի Լիլաւա թաղամասում, ուր աշխատում էր Յովնան Դաթեանը իր ընկերներով, սկսուել էր մի

չտեսնուած, անսովոր նոր կեանք:

«Դասախօսութիւններ, կիրակնօրեայ ձրի դասընթացներ, երեկոյթներ, վերջապէս մի շարք կուլտուրական ձեռնարկներ մի թարմ հոսանք էին մտցրել Թավրիզի քարացած կեանքի մէջ:

«Ո՞վ էր տեսել, որ Պարսկաստանի հարեմական կեանքին ենթակայ հայ կիներ յաճախի թատրոն, ներկայ լինի դասախօսութիւններին ու երեկոյթներին:

«Քանի դնում աւելի եւ աւելի խորանում էր ժողովուրդի լայն խաւերի համակրանքը դէպի այդ ուսուցիչները, եւ այդ բանին նպաստում էր այն գաղափարական համերաշխութիւնը, որ գոյութիւն ունէր ուսուցչական խմբի մէջ:

«Սումբը բաղկացած էր 8-10 հոգուց, ապրում էր մի բնակարանում միասին: Կազմել էին մի փոքրիկ կոմմունա (համայնք) եւ վերացրել սեփականութիւնը:

«Բոլորի ոտճիկը ստանում էր մէկը, ընդհանուր ծախսարարը: Նա էր հոգս տանում ընկերների ուտեստի, հագուստի, ծխախոտի եւ այլ պէտքերի մասին: Ոչ ոք մի շահի ծախսել չէր կարող, որովհետեւ դրամ բացարձակապէս չունէր...

«Ուսուցիչների բնակարանը մի խորհրդաւոր վայր էր կարծես: Գալիս էին ինչ որ անձանք մարդիկ, հիւժուած, յոգնած դէմքերով, մնում էին մի քանի օր եւ նորից անհետանում:

«Ովքե՞ր էին դրանք...

«Կուլտուրական աշխատանքի հետ զուգընթացաբար կատարւում էր մի ուրիշ, աւելի ծանր ու դժւարին աշխատանք:

«Մեր ազատագրութեան առաջին շրջանն էր, լի գաղափարական էջերով:

«Եկողները նրանք էին, այդ գաղափարի սպասա-

ւորները, որոնք գալիս էին հանդիստ գանկու այդ
խորհրդաւոր բնակարանում, յոգնած, ուժասպառ . . .

«Նրկար թափառել էր նա Վասպուրականի եւ Տա-
ւրոնի լեռներում, իր պարէնը, իր հրացանը ուսին, օ-
րեր, շարաթներ քաբել էր անվերջ, պարտքի կատար-
ման ճանապարհին, յոգնել էր նա եւ այժմ գալիս էր
հանգստանալու իր մտերիմ ընկերների շրջանում :

«Նա ճանապարհին եղել էր մի ուրիշ վայրում,
որտեղ նրան ընդունել էին նոյնքան սիրալիր :

«Դուշմանի ձորի բերանում գտնուող հինաւուրց
Դերեկի վանքում նա առաջին հանդիստն էր առել թա-
ւաքալեան վարդապետի մօտ :

«Այժմ գալիս էր թափրիդ, հանգստանալու, թար-
մանալու եւ նոր հրահանգներ ստանալու, ու երբ հան-
դիպում է իր ընկերներին, մոռանում է իր կրած բոլոր
տանջանքները :

«Պետօ, Սաղօ, Կարօ (Արիստակէս Չօրեան), Թո-
րոս (Գալուստ Ալոյեան), Չաթօ, Ծէրօ եւ էլի շատերը
եւ շատ ուրիշներ . . .

«Ահա գրանք էին, որ գալիս էին գուլումի աշխար-
հից եւ նորից նոր հրահանգներով վերադառնում լի
յոյսերով, լի հաւատով . . .

Ահա այս իրայատուկ գաղափարական կոմմունա-
լի հաւասար անգամն էր Օր. Սաթենիկ-Մաղիկը եւ
այս մթնոլորտի մէջ էր, որ գաղափարապէս աւելի եւ
աւելի էր կազմակերպուում նա, սակայն նա միայն
դպրոցական գործով չէ որ զբաղում էր թափրիդում,
նրան բաժին էր հանւած չփուել թափրիդի կանանց եւ
օրիորդների հետ, պատրաստել նրանց հոգեպէս եւ
գաղափարապէս : Սակայն ամզ գործը այնքան էլ հեշտ
չէր, թափրիդի հայութիւնը ապրում էր իւրայատուկ
սրայմաններում եւ թափանցել ընտանիքից ներս՝ շա-

փազանց դժւար էր :

Թաւրիզի կանանց այդ ժամանակւոյ դրութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ է տալիս ընկ. Սամսոնը, որ իր ամբողջ յեղափոխական գործունէութիւնը անցրել է Ատրպատականում :

«Յուսարեք»ի 1931 թ.ի համարներում գրում է նա. «Թաւրիզի բուն ժողովուրդը ապրում էր հին նահապետական կեանքով, յետամնաց ու ճնշւած պարսկական ազդեցութեան տակ: Հարեմական կեանքը տիրապետում էր հայ ընտանիքում: Հայ կիներ առանց ծածկոցի (չարսաւի) մէջ փաթաթուելու փողոց չէր կարող դուրս գալ. դպրոց յաճախող աշակերտուհիներն անզամ ծածկոցներով էին պատում»:

Այսպիսի միջավայրի մէջ էր որ պիտի աշխատէր օրիորդ Սաթենիկը:

«Օրիորդ Սաթենիկը, գրում է ընկ. Սամսոնը, մօտիկ յարաբերութիւններ ստեղծելով մի քանի աչքի դարնող բնտանիքների հետ, իր ծանրախոհ ու յուրջ բնաւորութեան շնորհիւ շատ սիրում եւ յարգում է դրանց բոլորի կողմից»:

Սակայն նրա նպատակն է լինում, որ Թաւրիզի բոլոր կանանց կարողանայ կայել Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ եւ այդ նրան յաջողում է...

Ահա այդ առաջին ժողովը, որը կազմակերպել էր Օր. Սաթենիկը:

«Թաւրիզի հայ կանայք փաթաթուած սեւ ու կապոյտ ծածկոցների մէջ շտապում են ժողովի, ոչ ոք չի կամենում բացակայել: Բոլորը լուռ նստած են, խօսում է Օր. Սաթենիկը: Այդ բողէին նա կատարեալ առաքեալ էր, մարմնացած պազափար, նորա հոգու խորքից դուրս էին թռչում հայրենիքի թշւառ ու դաժան կեանքի պատմութիւնները: Մոլեռանդ քարոզչի

նման, նա նկարագրում էր այն դժոխքը, որ Տաճկահայաստան էր կոչում, ուր տառապում էր հայ ժողովուրդը ազգովին...

«Ժողովականները յուզւած, զգացւած են, շատերը լուռ հեկեկում են...

«Յանկարծ ամէն կողմից լուում է. «Օրիորդ, մենք պատրաստ ենք, մենք ամէն ինչ կ'անենք, ինչ որ պէտք է, ինչ որ դուք ցանկանում էք...»

Շնորհիւ այս ձեւի աշխատանքների թափրիցի ամբողջ լաւագոյն կանայք Օր. Սաթենիկի միջնոցով կապւում են Հ. Յ. Գաշնակցութեան հետ եւ շին խնայում իրենց աշխատանքներն ու լումաները...

Օր. Սաթենիկը օգտուելով այդ յաջողութիւնից հիմք է դնում «Թափրիցի Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութեան», որի նպատակն էր շարահաս օրիորդներին մէջ կրթութիւն տարածել, լաւ մայրեր դարձնել նրանց, միաժամանակ կար ու ձեւ սովորեցնել: Ինչ խօսք որ Օր. Սաթենիկը դիտարկ գեկալարն էր այդ ընկերութեան, սակայն ընկերութեան բեղմնաւոր գործունէութիւնը շարունակւել է Օր. Սաթենիկի թափրիցից հետանալուց եւս երկար տարիներ:

Այդ գործերից դատ Օր. Սաթենիկը զարկ է տալիս թափրիցի «Արօլեան» գրադարանին, մասնակցում է յեղափոխական եւ այլ նպատակներով կազմակերպւած երեկոյթներին, իրրեւ սիրող ստիպւած բնմ է բարձրանում եւ որոշ գերեր է խաղում, որովհետեւ այս ճանապարհով միայն կարելի կը լինէր թէ զպրոցի եկամուտները ապահովել, թէ յեղափոխական նպատակների համար դրամ ձեռք բերել եւ թէ կարելի կը լինէր կապել իրենց հետ թափրիցի ամբողջ Հայութիւնը...

Սակայն այդ բոլորը շին բաւականացնում Օրիորդ

Սաթենիկին եւ նա պատրաստում է Երկիր անցնել իր ուժերը այնտեղ օգտագործելու համար :

Ընկերների որոշումով նիկոլ Դումանը, Իշխան Յ. Արզումբեանը եւ Օրբորդ Սաթենիկը թողնում են Թավրիզը եւ անցնում Սալմաստի շրջանը, ապա փոխադրւում են Դերեկի պատմական վանքը, ուր մի խումբ հայդուկներից զատ Երկրից-Վանից եկել էին Պետօն եւ Արամելիքը՝ Բարսեղ Գրիգորեանը : Կարելի է ասել այս խմբակը Պարսկաստանի եւ Երկրի մէջ աշխատող կարեւորագոյն ընկերներն էին, որ համախմբել էին միասին իրենց ապագայ անելիքների մասին խորհրդակցելու : Այս խորհրդակցութեան մասնակցում էր եւ Օր. Սաթենիկ-Մադիկը իրրեւ համահասարակ անդամ բոլորի :

Այդ խորհրդակցութիւնների ընթացքին էր, որ Դերեկի վանքի վերայ քրդական յարձակումներ տեղի ունեցան :

Ինչպէս հետագայում պարզեց այդ յարձակումները կազմակերպել էր Վանի վալին, տխրահռչակ Բահրի փաշան : Այդ նպատակով նա յատկապէս եկել էր Բաշկալէ եւ Շարաֆ բէյի քրտերի հետ մի խումբ զինուորներ միացնելով, կարգադրել էր յարձակել Դերեկի վանքի վերայ, աւերակ դարձնելու համար վանքը եւ սրի քաշելու բոլոր հայդուկներին :

Սակայն, ինչպէս ասում են, Բահրի փաշայի մուրադը չիրականացաւ, որովհետեւ վանքի մէջ ապաստանող հայդուկները, ոչ միայն քաջարար զիմադրեցին այլ եւ քրդերին մեծ կորուստներ պատճառելով փախցրեցին նրանց . . .

Այդ կռիւների ընթացքին էր որ իր քաջութեամբ փայլեց նիկոլ Դումանը :

Այդտեղ էր որ Թավրիզի դպրոցի վարժապետ նի-

կողմ, ոչ միայն իր առաջին յեղափոխական մկրտութիւնը ստացաւ այլ եւ երեւան բերեց իր զեկալարի ընդունակութիւնները, խոր հիացմունք պատճառելով բոլոր ընկերներին: Այդ կոիւնները այնպիսի խոր աւարտութիւն էին թողել քրդերի վերայ, որ երկար սարիներ նրանք երգում էին Ֆէդայիների քաջութեան մասին եւ ողբում էին իրենց կորուստները...

Օր. Սաթենիկ-Մաղիկը, որ ականատես էր այդ կոիւններին եւ կեանքի մէջ առաջին անգամն էր կոիւտեանում, ոչ միայն փակեաժ չէր իր սենեակում եւ սարսափով սպասում էր կուրի վախճանին, այլ անվահեր կերպով դիրքից դիրք անցնելով խրախուսում էր մարտիկներին եւ փամփուշաներ էր բաժանում նրանց:

***

Կոիւնները վերջացան, վերջացան եւ խորհրդակցութիւնները: Համաձայն որոշ ծրագրի նոր ուժեր պիտի մտնէին Երկիր Պետօի հետ. դրանց մէջ էր Իշխան Արղութեան: Այդ խմբակին էր ցանկանում միանալ նաեւ Օրիորդ Սաթենիկը, սակայն ընկերները չէին կամենում Օրիորդ Սաթենիկին իրենց հետ վերցնել, նախ ճանապարհների գժւարտութեան եւ փտանդաւորութեան պատճառով եւ երկրորդ անյարմար էին համարում... Իբրեւ կնոջ իրենց հետ վերցնելը: Թէպէտ Սաթենիկը ոչ մի կարեւորութիւն չէր տալիս ոչ ճանապարհների փտանդաւորութեան եւ ոչ իր կանացիական դրութեան, այնուամենայնիւ ստիպեաժ համակերպեց ընկերների հետ եւ փորձեց օրինաւոր ճանապարհով Երկիր մտնել իբրեւ վարժուհի: Երբ Պարսկաստանում կատարած բոլոր փորձերը անյաջող վերջացան, Սաթենիկը, որ յուսահատուողներից չէր, թողեց Պարսկաստանը, անցաւ Կարսի շրջանը, որպէսզի միանայ Արամ

Արամեանին եւ Դժոխքին, որոնք այդ օրերին պատ-
րաստուում էին Երկիր անցնել: Սակայն նրան շրջող-
ւեց միանալ Երկիր անցնող բնկերնեքին, անկարող ե-
ղաւ օրինաւոր ճանապարհով մտնել Երկիր եւ մի քանի
ամիս անյաջող կերպով աշխատելուց յետոյ, Արեւելեան
Բիւրոյի խորհրդով վերադարձաւ նորից Պարսկաստան,
այս անգամ աշխատելու, գլխաւորապէս, Սալմաստի
չրջանում, Տաճկաստանի սահմանի վրայ, որ այդ
ժամանակները արդէն կարելւոյ տեղ էր դրուում եւ
ուր համախմբել էին դաշնակցական մտաւորակները:

1895 թւականն էր, երբ Օրիոյց Սաթենիկը հաս-
տատուեց Սալմաստի մէջ իրրեւ վարժուհի, պաշտօնա-
վարելով Նիկոլ Գումանի տեղը, որովհետեւ վերջինս
անցել էր Երկիր մի խոշոր «գինատար» խմբի հետ...

Այդ ժամանակ Սալմաստի չրջանը դարձել էր
Ատրպատակնի ամենակարեւոր չրջանը որովհետեւ գի-
նատար խմբերը կազմակերպուում եւ Երկիր էին անց-
նում Սալմաստի վերայից: Վանի հետ կապը աւելի էր
սերտացել, աւելի յաճախ էին սուրհանդակները երթե-
ւեկում Վանի եւ Սալմաստի միջեւ եւ այդ պատճառով
նպատակաշարժար էր համարւել յատուկ անձնաւորու-
թիւն ունենալ այդ վայրում: Այդ դործը յանձնել էր
բժիշկ Քրիստափոր Օհանեանին, որ ժրնեւի բժշկական
համալսարանը աւարտելուց եւ Ռուսաստանում անհրա-
ժեշտ քննութիւնները տալուց յետոյ եկել հաստատուել
էր Սալմաստում:

Արտաքնապէս նա բժիշկ էր, սակայն նորա գլխա-
ւոր գրադմունքը Դաշնակցութիւնն էր...

Նրա ձեռքով էին անցնում երկիր գնացող եւ երկ-
րից եկած բոլոր նամակները, նրա մօտ էին տեղի ու-
նենում բոլոր կարեւոր խորհրդակցութիւնները, նա էր
կարգադրում գինատար խմբերի եւ սուրհանդակների

վերաբերեալ բոլոր գործերը իսկ այդ բոլոր աշխատանքներին մասնակից էր Օր. Սաթենիկը:

Այդ ժամանակներն էր, որ թէ թափրիլի եւ թէ Սալմաստի ընկերների մէջ աստիճանաբար հասունանում էր այն գաղափարը, որ մանր խմբերով Երկիր անցնելը չի ազդում քրդերի վերայ, որոնք հեղհեղ սկսել էին աւելի յանդուզն եւ համարձակ դառնալ եւ ամէն կերպ աշխատում էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան գլխատար խմբերի երթեւեկութիւնը խանդարել: Այդ կողմից զգուշի դեր էր կատարում մանաւանդ Շարաֆ բէյի ցեղը, որը գտնուելով Պարսկահաւ սահմանազլխի մօտերքը՝ Արաղայի շրջանում, ամէն տեսակ ոճրագործութիւններ էր կատարում Արաղայի դաշտի փոքրաքանակ Հայերի վերայ եւ ամէն կերպ նպաստում էր տաճիկ կառավարութեան հետապնդելով յեղափոխականներին: Գլխաւորապէս Շարաֆ բէյի ցեղն էր, որ 1905 թւին Վանից հեռացած յեղափոխական խմբերի վերայ յարձակեց եւ բոլորին զաղանարար կոտորեց:

Այդ իրաւամբ ահաւոր աղէտը, որին զոհ զնաց համարեա Վանի ամբողջ ծաղիկ երիտասարդութիւնը, աւելի հասունացրեց արշաւանքի գաղափարը եւ ստիպեց յեղափոխականներին մի ուժեղ բունցք կազմել խառն կերպով պատժելու Շարաֆ բէյի քրտերին եւ ընդհանրապէս սարսափ տարածելու քրդերի մէջ...

Հակառակ նորա, որ խառն գաղտնի էին այդ խորհրդակցութիւնները, այնուամենայնիւ այդ միտքը զարմանալի արագ կերպով ժողովրդականացաւ մարտական կորով ունեցող հայ երիտասարդութեան մէջ:

Եւ ահա դանազան վայրերից Հ. Յ. Դաշնակցութեան սրտկանոց կամ սրբազան վրէժով լցւած դանազան երիտասարդներ սկսեցին կենտրոնանալ Պարսկաստան... Դա ոչեւորութեան եւ յոյսերի մի դար-

մանալի շրջան էր, տենդագին աշխատանք էր սկսած
ամէն տեղ մանաւանդ Պարսկաստանում... Չափազանց
զժւարին դորձ էր դադանի ճանապարհներով Ռուսաս-
տանի խորքերից զէնքեր եւ այլ ուղղամթերք հասցը-
նել մինչեւ Թավրիզ, Թավրիզի դաշնակցական արհես-
տանոցում կարգի բերել եւ նոյնպիսի զուգութեամբ
փոխադրել Սալմաստ...

Անհամեմատ զժւարին դորձ էր արչաւանքի հա-
մար ընտրել մի քանի հարիւր կարելոր մարտական ու-
ժեր եւ Ռուսաստանի կամ Պարսկաստանի զանազան
վայրերից առանց ազմուկի համախմբել Սալմաստի
զանազան զիւղերի մէջ եւ դրանց բոլորի առօրեայ կա-
րիքը հոգալ... Ով ծանօթ է այն ժամանակւայ պայ-
մաններին եւ այդպիսի աշխատանքներին, նա միայն
կարող է ըմբռնել այդպիսի մի դորձի զժւարութիւնը...
Ի պատիւ Դաշնակցական ընկերների, պէտք է ասել,
որ նրանք լիապէս կատարեցին իրենց վերայ դրած
պարտականութիւնը եւ այդ անհնարին դորձը մեծ գո-
հողութիւնների գնով կարողացան դուրս բերել:

Օրինորդ Սաթենիկը, որ այդ աշխատանքների կա-
րելոր վայրի մէջ էր գտնուում, եւ արչաւանքի ջերմ
կողմնակից էր, այդ դորձին էր նւիրել իր ամբողջ ու-
ժերը. նա ոչ միայն օգտակար եղաւ Սալմաստի շրջա-
նում այլ եւ իր ուժերը փորձեց եւ զէնքերի փոխա-
դրութեան մէջ ու յաջող կերպով կատարեց այդ աշ-
խատանքը...

Թէպէտ արչաւանքը ինչ ինչ պատճառներով ձրզ-
ձղուեց, սակայն վերջ ի վերջոյ արչաւանքի մասնակցող
ընկերները մեծ ոգեւորութեամբ եւ բարձր տրամա-
դրութեամբ 1897 թւին յուլիսի 24ին ճանապարհ ընկան
զէպի Պանասոբ պատժելու Շարաֆ բէկի ցեղը...

Օրիորդ Սաթենիկը, որ այդ ժամանակաշրջանին աշխատում էր մերթ Սալմաստում մերթ Թալրիզում, բոլոր ժամանակ մնաց ջերմ կողմնակից արչաւանքին եւ արչաւանքի օրերին Սալմաստ էր, լծւած եռանդուն աշխատանքներին... Նա գիտէր, որ արչաւանքից շատերը կարող են չվերադառնալ, շատերի հետ նա կապւած էր ընկերական դադափարակա՞ն կապերով, սիրում էր նրանց իրրեւ իր դադափարակից ընկերներին եւ նրանց կորուստը մեծ աղէտ կարող էր լինել իր հոգու համար, նա գիտէր այդ բոլորը եւ ջնայելով դրան, խրախուսում էր բոլորին, դռնելով, որ հայրենիքի ազատութեան սրբազան սեղանին զեռ եւս շատ սիրելիներ պիտի գոհարերել... Դեռ աւելին, մի քանի տարի էր, որ նա ջերմապէս սիրում էր Իշխան Յովսէփ Արղութեանին եւ իր կեանքը կ'ուզէր կապել նրա հետ, սակայն դադափարակա՞ն աշխատանքները նրան կլանել էին ամբողջապէս եւ իր ներքին աշխարհի պահանջներին նա աշխատում էր կարեւորութիւն չտալ եւ, հակառակ նորա, որ իր սիրելին եւս կարեւոր դեր ունէր կատարելիք այդ արչաւանքի մէջ եւ դուցէ սպանւէր այնտեղ, այնուամենայնիւ Օրիորդ Սաթենիկը քաջաբար տարաւ այդ անջատումը եւ առանց արտաքին ցաւերի եւ յուզումների նա առնական կեցւածքով ճանապարհ ձգեց իր սիրելի էակին...

Արչաւանքը վերջացաւ. քաղաքակա՞ն պայմանները այպէս դասաւորեցին Պարսկաստանում, որ արչաւանքին մտնակցող բոլոր ընկերները անմիջապէս պիտի ցրւէին...

Ստիպւած վերադարձան Թիֆլիզ Օրիորդ Սաթենիկը եւ Յովսէփ Արղութեանը մի առ ժամանակ համադասանալու եւ նորից վերադառնալու իրենց աշխատանքներին: Երկար տարեներ տեւող նրանց մտերմու-

Թիւնը, որ արդէն սիրոյ էր փոխուել, վերջացաւ ամուսնութեամբ: Սակայն ոուս կտաւարութիւնը, որ լաւ գիտէր, թէ Իշխան Արղութեանին եւ թէ Օրիորդ Մատինեանին, չը թողեց որ հանգստանան, եւ, իբրեւ վտանգաւոր եւ վնասակար տարրերի, աքսորեց նրանց:

Իշխան Արղութեանի համար առաջին անգամը չէր այդ աքսորը, դեռ եւս Գաշնակցութեան ծնունդի ժամանակն էր, որ նա աքսորուել էր Հաշտարխանի շրջանը եւ առաջին աքսորից նոր էր վերադարձել, երբ եկաւ Պարսկաստան Երւանդ Ղազարեան անունով, ուր մնաց եւ աշխատեց երկար տարիներ: Այդ էր երեւի պատճառը, որ այս անգամ աքսորեցին նրանք Ռուսաստանի Տիւրխային հեռաւոր Վոլոգդա նահանգը մի քանի տարով...

Բնաւորութեամբ վճռական, անվախ ինչպէս քաջ տղամարդ, բուն պայքարող իր համոզմունքների համար, հեռու կանացիական քնքուշ ձեւերից այդ կինը ամուսնանալուց յետոյ ամբողջովին նւիրեց Իշխան Արղութեանին: Եղաւ նորա հարազատ ընկերակիցը նորա բոլոր աշխատանքների ժամանակ, նորա լայն թէ ճեղ օրերին: Սակայն դրա հետ միասին կեանքի յարատեւ հոգսերը կարծես թուլացրին նրա մէջ նախկին եռանդը եւ նա այլեւս անկարող եղաւ նոյն նւիրումով անձնատուր լինել յեղափոխական աշխատանքներին...

***

Ընդհանուր պատերազմի օրեն էին...

Յոյսերի եւ ակնկալութիւնների նոր շրջան:

Ապագայ Հայաստանի երազը կարծես իրականանալու վերայ էր եւ հազարաւոր, տասնեակ հազարաւոր հայ երիտասարդներ քաջարար մեկնում էին ուղիւնաւորապէս...

Պատերազմի ահեղ կոխներում ընկած հազարաւոր

հերոսներին փոխարինում էին նորերը նոյն սպեկուլացիայի և խիզախութեամբ...

Իշխան Արղութեանը, հակառակ իր առաջացած տարիքին, ամբողջապէս նւիրւել էր կամաւորական շարժման... Նա եւս մի կազմակերպւած բանակով պատրաստուած էր կուրի դաշտ ելնելու: Սաթենիկը թէպէտ լաւագոյն կերպով հասկանում էր թէ ուր է գնում իր սիրելին իր միակ նեցուկը, սակայն նա ոչ միայն չընդիմացաւ այլ և արժանաւոր կնոջ պէս ներշնչեց և քաջալերեց Յովսէփի այդ ձեռնարկը և անվարան կերպով նրան կուրի դաշտ ուղարկեց, որովհետեւ համոզւած էր, որ սրբազան արիւնով միայն պիտի ստեղծէր Հայաստանը...

***

Վերջացաւ մեծ պատերազմը...

Անասելի քաոսի և խաւարի միջից ծնունդ առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը...

Իշխան Արղութեանը դարձաւ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին ղեկավանը և Տիկին Սաթենիկը առաջին ղեկավանուհին այն Պարսկաստանում, ուր նրանք վեց-եօթ տարի մեծ նւիրումով աշխատել էին, ամէն մի վայրկեան սպասելով, թէ իրենց կարող են ձերբակալել կամ երկրից աքսորել... Թէ մէկը և թէ միւսը իրենց աշխատանքի արժանի վաստակն էին վայելում:

Սակայն Հայաստանի Հանրապետութիւնը զոհ գրեց ընդհանրիկ-թրքական խաղերին և իշխանուհի Սաթենիկը և հասան մինչև Փարիզ:

Փարիզում, իրենց ծերութեան օրերին կրեցին թշուառութեան և աղքատութեան դաւը բաժակը:

բայց մնացին միշտ հաւատարիմ իրենց նախկին դա-
ղափարներին եւ միմիանց սիրող ազաւնիների նման
մէկ մէկու յետեւից մտան դերեզման...

Շաւիլի շրջանի փոքրիկ դերեզմանատան մէջ բարձրա-
նում է մի համեստ շիրիմ, այդ շիրիմի տակն է որ
հանդուժում են երկու դաղափարակից ընկերները՝ Իշ-
խան Յովսէփը եւ Իշխանուհի Սաթենիկը...

ՕԺԱՆԿԱԿ ԿԻՆ ՈՒԺԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այսօրան խոշոր աշխա-
տանքներ ունենալով Պարսկաստանում, բնականաբար
պէտք է ունենար բազմաթիւ օժանդակ ուժեր, որոնց
մէջ իրենց կարեւոր բաժինն են ունեցել կանայք, սու-
կայն թեւ թուր օժանդակ կին ուժերին նոյնպէս ան-
կարելի է, որովհետեւ շատ են եղել դրանք, ոմանք
նախատել են փոխադրութեան եւ պահեստների դոր-
ծին, շատերը պատսպարել եւ խնամել են դաղափարա-
կան դործիչներին եւ մարտիկներին, օգտակար են
եղել հանդանակութեան եւ այլն:

Հայրենիքի փրկութեան դաղափարը աստիճանա-
բար ժողովրդականանում էր եւ ամէն մէկը, դրանց
մէջ լինելով եւ շատ համեստ դիրքի ու բարոյութեան
կանայք իրենց ուժերի չափն անպատում էին քնդհանուր
գործին...

Այդպիսի ուժերից էին օրիորդներ Փուլինեանը եւ
Մարօ Մակարեանը, որոնք դաշնակցական դաղափա-
րական օրիորդներ էին եւ Կովկասից անցել էին Պարս-
կաստան, դրադում էին ուսուցչութեամբ եւ իրենց
ուժերի սահմաններում ամէն կերպ աշխատում էին օգ-
տակար լինել Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

«ՍԱՌԱՍՐԱՅԻՆ»

Այդպէս էր կոչուած ուսուցչուհի Երանուհի Չոհրարեաններէ մայրիկը, որ իր սեփական տունը ունէր Սալմաստի Հաւթիան գիւղում: 1892 թւականին, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործերը Ատրպատականում բաւական ընդարձակեցին, անհրաժեշտ համարեց Սալմաստի շրջանում զանազան կայաններ հաստատել: Այդ նպատակով Նիկոլ-Դումանը Հաւթիան ուղարկեց Չոհրարեան ամուսիններին, որպէսզի նրանք Հաւթիանում ուսուցչութեամբ զբաղուեն եւ իրենց սեփական տունը կայան դարձնեն Թափրիցից եւ Երկրից եկած ընկերներէ համար:

Սառա մայրիկը, որ մեծ գուրգուրանք ունէր բոլոր ընկերներէ հանդէպ, լինէին նրանք մեծ թէ փոքր, կրթեաճ թէ հասարակ գիւղացի, իր դուռը լայն կերպով բացել էր բոլորի առջեւ: Նա հարազատ մօր քրոջու զգացումներով ընդունում էր բոլորին. տեղ էր տալիս նրանց հանգստանալու համար, կերակրում էր, լւանում եւ կարկատում էր նրանց հազուադէպ, եւ այդ բոլորը անում էր մեծ սրտացութեամբ եւ միանգամայն անչահախնդրութեամբ: Նա իրուամբ մի գրթառատ եւ հայրենասէր կին էր եւ նրանց տունը Սալմաստի կարեւոր յեղափոխական օճախներից էր, ուր հայ յեղափոխականը զգում էր իրեն իր հայրենական տան մէջ...

Երբ Նիկոլ Դումանը փոխադրեց Սալմաստի շրջանը եւ հաստատեց իրրեւ ուսուցիչ Ղալասար գիւղում, ուսուցչութեան պաշտօնի հրաւիրեց Չոհրարեան ամուսիններին, որոնց հետ միասին փոխադրեց եւ Սառա մայրիկը, հաստատելով իր կայանը Ղալասար գիւղում, որր աւելի յարմար էր Հաւթիանից:

Նոյն եռանդով եւ նոյն սրտցաւութեամբ Սառա մայրիկը շարունակեց խնամքի դործը . . .

Ղալասար գիւղը այդ ժամանակներից սկսած մինչեւ համաշխարհային պատերազմը մնաց Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարեւոր կենտրոնավայրը :

Այսպիսի կայաններ չատ են եղել Պարսկաստանի զանազան վայրերում, որոնց բոլորի վերայ կանգ առնել անկարող ենք :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երկու խօսք

Առաջին Հայ Յեղափոխական կինը	
Թամարա Աղամեան-Ներսիսեան	8
Նատալիա Ամիրխանեան-Մուրադխանեան	19
Մարիամ Վարդանեան-Նազարբեկեան (Մարօ)	23
Հ. Յ. Դ. սկզբնական շրջանի կին գործիչները	39
Ժենիա Աղամեան-Քալանթարեան	40
Դարիա Գոլօշեան-Թադևոսեան	43
Մատինեան Քոյրեր	44
Օժանդակ կին ուժեր Պարսկաստանում	61

Copyright by the Author.
Printed in France.

Im. Araxes - 46, rue Richer, Paris

ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՅԻՆՆԵՐԸ

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ,

Ստաջին հատոր (սակաւաթիւ)

~~25 ֆր.~~

Եւրոպայից գուրս

~~1 դոլար~~

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Թիւ 1. ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐԳԱՊԱՏՃԱՌ-

ՆԵՐԸ 1907 ԴԱՐՈՒՄ

~~5 ֆր.~~

Եւրոպայից գուրս

7 ֆր.

Թիւ 2. ՅԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐ, 30

Առաջին մաս.

ԴԻՆ Կ ԾՐԱՆԲ

Եւրոպայից գուրս

~~20 ֆր.~~

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ-Ի

Գրքոյկները ստանալու համար պէտք է դիմել
Մանուորամսի՝ Տիկ. Հայկանուշ Գալիսանդանեանին՝
30, rue Lucien Perquel
Montmorency (S. et O.)

Փարիզ՝ Պ. Լեւոն Գեւորեանին, խմբ. Յտուաջի

17, rue Damesme

Paris (13°)

Մ. Պարսամեան Գրատունը

46, rue Richer, Paris (9°)

Պատրաստուում է տպագրութեան համար

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ-Ի ԹԻԻ 3Ը

ՅԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐ» երկրորդ մաս

Im. Araxes - 46, rue Richer, Paris